

ЮРИ ЖИРОВ

ЛЕВСКИ

ПИСМА В БЪДЕЩЕТО

ЮРИ ЖИРОВ

ЛЕВСКИ

ПИСМА
В БЪДЕЩЕТО

ВАНЕСА
СОФИЯ 1992

© Юрий Жиров, 1992
с/о Jusautor, Sol.

ПИСМАТА

Нека сме благодарни на епистоларния 19 век. Писмата на Левски са единственото достоверно свидетелство за самия него, излязло под ръката му. Без тях представата ни за Левски изобщо нямаше да бъде пълна. И все пак те не са епистоларна литература. Между сто и няколко писма няма нито едно интимно и въпреки това те са най-съкровени. В тях е изразена изцяло неговата личност и то не поради сентенцията на Паскал, че там, където търсим един стил, откриваме един човек. Освен това те се оказват най-точната съдържана и дълбока хроника на живота му. За Левски писмата са били единственият възможен и непосредствен начин за огласяване на неговите идеи.

Тъй като съчетават различни организационни функции, те са печатен орган, централни решения, съдебни присъди в живота на конспиративната държава. Това, което в легалната държава се изписва на тонове хартия, се съдържа синтезирано в тези писма. Те могат да се разберат само като цяло, като представа за личността на Левски и ръководената от него организация. Поразително е колко официалният документ Наредбата прилича на писмата и обратно. В тях просто пулсира, диша една личност, която ги обединява със своя завършен дух от идеите до последните гънки на характера.

Левски се отнасял ревностно към тези писма. Преписвал ги непрестанно, държал да ги преписват. Американката — малка печатна машина — била за него мечта. И като не могъл да си я набави, отново преписвал. В известен смисъл рискувал живота си заради тях. * Защо? Положително не се е

---

* Всички цитати в книгата са от „Димитър Т. Страшимиров, Васил Левски. Живот, дела, извори, том 1, издава Народен комитет „Васил Левски“, София, 1929 г.“

упражнявал в краснопис, макар че в някои почеркът е особено грижлив и естетът си личи. Защото смятал всяко писмо за документ. Такъв документ, който трябвало всеки момент да докаже неговата правота и чистотата пред революцията. Уви, скоро прозорливостта му била потвърдена.

Има още една причина да смятаме, че писмата са адресирани до нас. Това е чувството за историческа отговорност, което Левски влага в тях. Искал делото да е документирано, да остави свидетелство на историята за самата нея в бъдещето.

Революционна организация, печат, оръжие. Какво още е необходимо да една революция? Може би собствена държава? Когато си рая в империята на султана и всичко в неговата държава е против тебе: администрация, войска, полиция; а своят е и чужд, защото е султански поданик; а към това трябва да се прибави разположението на международните сили — тогава освобождение значи превръщането на един народ в нация и обратно, раждането на нацията водело до политическо освобождение. Левски създава не само вътрешна организация, а конспиративна държава.

Левски познавал хората, които искал да обедини и поведе към свободата. Познавал роба, неговото колебание, навика му да се подчинява. Само ряобът се гледа с очите на господаря си. А кой роб не е убеден, че положението, в което се намира, е най-доброто? И кой роб не е повярвал в това? Писмата на Левски, родени като призив и убеждение, са се превърнали в духовен залог на нашата история, на свободата.

И тъй като те са превъплъщение на националния дух, той започва с Левски, както поезията ни започва с Ботев. Пред свободата всеки се изправя сам.

Свободата е самопознание. Левски поема нейния порив и бreme и издига българския дух до еманципирания човешки дух. Ако има известен романтизъм в това един поробен народ да се изправи срещу интересите на всички велики сили, ако има известен романтизъм в борбата на един невъоръжен народ срещу модерно въоръжена имперска армия, ако в подобен ентузиазъм има романтизъм; то трябва да се признае, че романтизмът е единственият реален начин неговите национални герои да бъдат велики мъже на човешката история. В такава борба може да има романтизъм; но идеите на тази борба са напълно реалистични.

Националното право логично произлиза от равенството между хората, провъзгласено в „Декларацията за правата на човека и гражданина“. Но на всяка крачка буржоазията прави компромис със своите идеали в името на своите интереси — превръща националното право в национализъм, руши равенството и справедливостта между народите. И трябва мъ-

же като Левски да ѝ припомнят нѝйните идеали. Сам в една поробена страна от полуфеодална, полуколониална империя срещу всички сили, политики и политиканства. „На нашия предрезнал глас, никакъв отзвук, от никъде помощ, а напротив стават учители против нас. Тогава де остава тяхното образование и човечество?... Не, наместо сълзи, сега леем куршуми...“

Компромисът, компромисът е бил невъзможен! Компромисът между буржоазията и феодализма, който три века шества по Европа, за да смекчава техния конфликт. Прѝ нашите условия този компромис е бил невъзможен, защото господстващата класа е олицетворена от поробителя — чуждоземец и друговедец. Ето защо Левски и Ботев са последователи и крайни демократи. Левски е против конституционната монархия — тя е невъзможна. Той издига лозунга за „чиста и свята република“. И в тази разкъсвана от национализъм Европа на 19 век Левски подема идеята за равенство между народите и иска да я запише върху знамето на освободителното движение. Какво по-реално и велико от това? Мечтател — не, — революционер!

Но ако компромисът не е могъл да става „навътре“, той е могъл да става „навън“ — там конформизмът, демагогията и страхът са могли да забулват своето лице. Всички претендиращи за управници, а предлагането у нас винаги е било повече от търсенето /защото на пазара търсенето е повече от предлагането/, са били склонни да политиканстват нагоре-надолу и така, разбира се, да мислят първо за себе си.

За Левски формата на политическото освобождение е демократична република. Компромисът на възходящата класа с господстващата не е възможен, затова революцията трябва да провъзгласи радикалните си права. Това е била очевидна истина и за Левски, и за Ботев. Това е завещаната от тях демокрация.

Този принцип не може да се изведе на мантилитетна основа. Твърдението, че хроническата липса на собствена държавна власт, и аристокрацията, с други думи на собствени потисници, настройва народа демократично, е романтична илюзия. Не е имал свои. Но е имал чужди! Васалът е васал изобщо. Демокрацията е гражданско понятие, тя не може да излезе от патриархалната ядка. Липсата на своя държавна власт извиква nihilизъм към всеки държавен ред. Тя може да създаде чувството към всяка власт като за чужда сила, която трябва да се приема с духовна леност и морална тъпота, безсмислено и безропотно да ѝ се угажда, когато трябва да се протестира. Колко далече може да се стигне не е трудно да се проследи. Каква илюзия е подобно демократично умо-

настроение, проличава веднага щом е свалено знамето на националното освобождение, което прикрива различните интереси в него. След Освобождението кипва котел от необуздани страсти, алчна жажда, брутални апетити без социална мярка и търпимост.

Но Левски и Ботев са величествено спокойни над тези стихии, недосегаеми като непомръкващи звезди. Техният демократизъм е друг. Той е резултат от невъзможността за компромис с господстващите. При всеки конфликт между народ и власт те ще са при интересите на народа в правото му на суверен. И всеки път, когато настъпва конфликт народ — власт, те ще припомнят на коя страна трябва да се застане. Какво значи народна интелигенция. И още — определени законни гаранции за демокрацията. Законите не могат да отиват под миндера, само защото на някого му се струва, че ще се справи и без тях. Тук писмата на Левски са неизчерпаем импулс . никакво примирение!

Тези, които са се стремили към компромис „навън“ и са внушавали на народа вярата, че друг трябва да му свърши работата, са разяждали неговата нравственост отвътре. Поставили са един допълнителен въпрос, който, превръщайки се в предварителен, анулира всички останали: може ли народът да взима самостоятелни решения в собствената си история? Ето непреходното значение на Апостола. Той е отговорил с „Да“.

Именно за това „да“ е увиснал на бесилото. И когато на 19 февруари поколенията пристъпват към паметника, за да се слея с него в понятието народен дух, е излишно да питаме за какво мислят. Те знаят, че Левски е национално самосъзнание, той е негов символ.

1868 година. Белград. Какъв ли подем, порив, прозрение е накарало Левски да напише, болен, опериран, с рана на стомаха, две писма — точно тези писма?

Едното писмо е до Н. Геров, другото до П. Хитов. И двете — без отговор.

Но те бележат узряването на една идея, на една личност, повратния момент в живота на Левски и национално-освободителната борба. Левски е на 31 години.

Назад са всички романтични изблици: сваляне на расото, подстригването — край на хубавия Дякон с меден глас, край на четите в Балкана, на приключенията с коне. Впрочем то е било само едно: с коня, който открадва от вуйчо си за сметка на неиздължената кирия. Сред притихналите, благовейни икони в църквата, Левски откачил палтото си от вратата, отишъл в яхъра, обвинил със слама копитата на коня, извел го в нощта и препуснал. Препуснал волен, развял като плащ мигновения силует на Балкана, устремен с неговия устрем, за първи път слял желание и воля. Животът на този човек, който безправните закони инкриминирали, а лекомислената фантазия може да сметне за приключение; в този живот това романтично опиянение, това сливане на вътрешното състояние с външните обстоятелства вече нямало да се повтори. Левски препускал на разсъмване и сигурно му се струвало, че препуска към свободата.

Но свободата се раждала в него сега — по времето, когато е писал двете писма.

Н. Геров е филолог, кабинетен учен, руски консул в Пловдив, за когото освобождението на страната му е било част от дипломатията. Той, разбира се, милее за своя народ, трудел се за неговото благо, принесъл неизмерима полза като учен, но нито за миг не му хрумвало да се взре в силите на този народ.

Левски добре знаел през кого минават инструкциите и подбудите на Русия, по чии внушения се развързват кесните на българските търговци. С проблема за парите той щял тепърва да се сблъсква. Геров бил в Белград, вероятно не на разходка, а във връзка с легията и Левски искал да се срещне с него насаме. Това показва колко е важно решението му и как чувството му за конспирация вече работело. Но като не успял да се срещне, му писал.

Писал му, че ако не им набавят модерни пушки, те са готови след разпускането на легията — а че това ще стане, Геров сигурно е знаел съвсем добре — да навлязат на чети в България, въоръжени с негодни дълги пушки, които наричали тояги, както вече се е случвало. Но докъде би довело всичко това?

Този пасаж може да се сметне като въведение към следващото извънредно важно изречение. Левски иска да излезе 25 дни по-рано, за да подготви народа за въстание като влязат четите. 25 дни — които се разтягали до безкрайност, те въобще не се свършили през целия му останал живот до бесилото. В тях е конфликтът на революционния ентузиазъм и революционния реализъм, на организатора и вождя.

По време на обиколките си в страната, когато създава мрежата на революционните комитети, Левски посещава Геров. Налагало му се многократно да маневрира по въпроса с парите. От друга страна, той искрено искал да привлече търговската буржоазия; въпросът бил за освобождение, за българска държава и следователно — за друго положение на самата буржоазия. Но позакъсняла и страхливичка, тя се движела под чужда диктовка. Дивотията се проявявала по максимата: да не изпусне питомното, да гони дивото. Гост на Геров бил пловдивският паша. Левски му поднесъл кафе. От това се родил още един разказ за неговото хладнокръвие, този път разказан от роднина на Геров, присъствувал на случая.

Сам Геров, седнал зад масивното бюро в кабинета /отрупан с книги, повечето филоложки, през 19 век лингвистиката е на мода/, погледнал през прозореца стария Пловдив и написал писмо на Хр. Георгиев, че Левски обикаля и навсякъде, откъдето мине, иска пари. Хр. Георгиев, също с руски паспорт, на когото при собствена българска държава в политическа борба с феодализма сигурно щяло да му се наложи да рискува много повече и който само с една трета от капиталата си щял да снабди с оръжие половината организация, отговорил от Букурещ да не вярват нито дума на Дякона.

Никой не могъл да нанесе по-дебелашко грубо осъкърбление по безкористието на Левски от тези хора, които ставали всекидневно от богати трапези. Охолният мозък изглежда е ограничен в определени насоки.

Геров, след като вече Левски е заловен, съден и го чака бесило, пише сведение до генерал Игнатиев, като нарича Левски ни повече, ни по-малко агент на мним революционен комитет. Е, изпуска се да каже „главен“ — единствената уважителна дума в тази характеристика. Така е трябвало да говори човек, добросъвестен чиновник, който не е могъл да си представи самостоятелно действие в политиката, без чужда подбуда и без да стои зад гърба ти нещо нито по-голямо, нито по-малко от Русия.

Същото снизходително впечатление оставил Левски и у цариградските първенци. Поизкачили се, понакичъли се в йерархията на турската държавна машина, те вече си представяли постове, които ще заемат в бъдещата свободна българска държава; ламтели за тях, както и действително впоследствие ги знаели, тъй като в обективния ход на времето те им при-

надлежали, но че до там трябвало да се мине през революционни национално-освободителни действия, виж, това не им харесвало. Държало ги нащрек. Его какво смятали за Левски: смел авантюрист, безугледен ратник за освобождението, буен младеж, предубеден в сполуката или просто добър патриот. Това е.

Левски се чувствувал самотен сред тези хора. Въпреки това той продължавал да търси път към тях, правел опити да ги приобщи. Обединителната идея за възстановяване на българската държава била по-голяма от всички; тук за дребни залагания нямало място и Левски не се скъпял.

Но именно поради това, поради святата вяра, че мисълта, разумът може да вникне в истината, въпреки страха и интереса, Левски упорствал. Той вярвал, че свободата е присъща на просветеното съзнание повече от робството, че тя и истината са най-скъпото благо.

Второто писмо е до П. Хитов. То започва почтително като писмо на бивш знаменосец до бивш войвода. Пък и сега Хитов се е погрижил Левски да бъде прехвърлен от болницата в частна квартира, където бързо започнал да се поправя. Хазайката се грижи за него; готви, пере, носи вода чак от Дунава. Може би в този момент през полуотворената врата се вижда силуетът ѝ. Бели спаружени, зимни картофи. Трябва да ѝ се плати. Той ще му върне, разбира се, парите. Левски не обича да остава длъжен. Достатъчно е само услугата. Разбираемо, ясно, битови неща.

И в следващия пасаж, естествено като вода и хляб, мисъл-мълния. Новата тактика, новата стратегия, защото се отнася за масова борба и следователно за цената на свободата, за това каква ще бъде тя. Изсярадена мисъл, прозрение. Левски иска да сподели какво смята да прави: „и ще го направя ако рече Бог с ваше позволение ако го намерите Благосклонно и ще ви моля да ми позволите за което ако спечеля печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си“. Цял народ не може да се вини, че мисли така или иначе, но ако не преобърне това съзнание и народът не го последва, ще е отговорен само той. Колко водачи са избрали тази кристално ясна равносметка?

Но засега Левски е само бивш легионер от Втората българска легия, емигрант, той е „никой“ и му е нужен препоръчителен авторитет. Затова Левски пише на Хитов. Но за да го препоръча, старият войвода трябва да сподели прозренията на Левски и да им се подчини.

Хитов ще остане докрай глух за думите на Левски и снизходително благосклонен към неговата дейност, прекалено се-риозен към своя мустак и сръбска пенсия.

Всъщност Левски пише писмо повече на себе си, спонтанно и като отговор на някого, просто и почти в разговорна реч, прави философия и политика.

Отсега нататък той ще приеме пътя на своята цел, ще се движи по законите на вътрешната си убеденост, приемайки почти с безразличие, хладнокръвно, като нещо косто малко го засяга, плетеницата на обстоятелствата, импровизациите на случайността.

Постоял Левски и сред емиграцията в Букурещ. Послушал думи, речи. Когато се бездейства, думи много. Те заместват самото действие. И започват да приличат на действие.

Веднъж Д. Ценович, търговец, постоянен касиер на всеки възникващ емигрантски комитет, видял Левски да седи между разхвърляните столове на читалище „Братска любов“. Приближил се, попитал го за какво мисли. Левски разказал. „Тогава защо не отидеш в България, ами седиш тук?“ — попитал Ценович. Левски отговорил, че няма пари. Трябвали му 30 лири. „Трийсет лири!“ — възкликнал Ценович. Левски подхвърлил, че няма да подкупва турското правителство, трябва ли му за път. Ценович му дал 30 лири, разбира се, срещу разписка и Левски тръгнал за България.

Когато вдигаш на революция един народ, след като петтотин години е бил рая на султана, наистина вярваш в самозараждащите се сили на този народ. И не просто вярваш, ти ги изразяваш.

25 дни — те ще пребъдат. Защото всеки, който иска да принесе полза, си поставя срок, а историята — тази вечна просрочница — ще отлага неговия край.

КОНСПИРАТИВНАТА ДЪРЖАВА

Като отломъци от избухнал снаряд се разпилели приятелите на Левски от двете легии. Как от доверителното ръководство се стига до сградата на конспиративна държава?

Левски свързвал и разширявал тези връзки. Няма особена разлика в това, което вършел през предварителните обиколки и в началото, след като окончателно се установил в България през май 1870 година. Първите задачи на създадените комитети били в кръга на пропаганда и масовизиране. И все пак двете обиколки все още били белязани с навиците на летните четнически кампании. Те били проучване на положението като подготовка за тях. Но изводите на Левски нямали нищо общо с четническата тактика. Рязката граница е в това, че настанявайки се в България, Левски вече нямал намерение да я напуска, за да ѝ налага изкуствени модели отвън, а решил да влияе на нейното развитие непосредствено отвътре, създавайки масова революционна организация. Ядрата на та-

зи организация трябвало да бъдат тайни частни комитети начело с ЦК. След разрастването на конспиративната мрежа, Левски ще стигне през 1872 година до необходимостта от окръжни комитети — „центрове за споразумяване“, както записва в бележника си. Всичко това е организационната страна на една идеология за национална независимост.

Пътят през Никопол води към Търново или Ловеч. Левски избрал Ловеч за столица на конспиративната държава и неговия комитет за Централен по няколко причини и когато преминавал Дунава, сигурно планът му вече е бил готов. Първата от тези причини е стратегическа: Левски смятал да гради системата на организацията от центъра към периферията и от север на юг. Втората, че в лицето на местните комитетски дейци той се надявал да намери най-близки, интелигентни и постоянни съмишленици. Колкото до символите, Ловеч е близо до старопрестолния Търново, но като по-малък град бил по-незабележим. Левски трябвало да мисли и за своята безопасност. Особено важно било, че с ловешките патриоти го свързвал най-верния му приятел Христо Иванов — Големия. Неговият братовчед Н. Сирков живеел в Ловеч. Така Левски бил подсигурен с цяла верига от нелегални квартири. Две от тях се намирили в махалата Дръстене, на десния, населен с българи, бряг на река Осъм, което позволявало безпрепятствено напускане на града. Поел пътя на нелегалния, Левски сигурно е познавал скромния и предан уют на хижите и бедните къщи; тяхната неподправена, безкористна стойност. Тези непретенциозни, корави хора единствени даряват бездомния с редки мигове на непосредствена радост. И това не е сантименталност, това са естествените корени на живота. За да ходи на заседания, да създава комитети, да води идейни спорове, Левски е трябвало да отсяда от време навреме без много условности и показна признателност в къщите на жени като Величка Хашнова и Мария Сиркова, където те се грижели за него, както се грижели за семействата си въобще. Бедността има рядката привилегия да споделя своите богатства.

Левски имал нужда от столица и ЦК, от чисто име да действува и издава разпореджения. Също ЦК трябвало да взема решения до свикването на Общо събрание и гласуването на Всеобщ закон. А за това, че има намерение да състави такъв закон и че вече е необходим, Левски споделя с Христо Големия през септември 1870 година в Търново. Именно в ЦК в Ловеч Левски за първи път провел в практиката своя демократичен принцип на вишегласието, който изразявал равенството, за което се борел. Това ставало включително, когато членовете на ловешкия ЦК не били съгласни с Левски — какъвто е случаят с Димитър Общи. Левски не манипулирал ре-

шенията на ЦК, а изчакавал събитията да потвърдят неговата правота.

С пристигането си в България Левски не представлявал никакъв външен комитет или организация, иначе той би се позовал на този факт; нужен му бил представителен авторитет. Нищо подобно няма в писмата му. Миналите етапи в национално-освободителното движение използвал само в пропаганден, но не и в организационен план. Напротив, Левски напуска емиграцията не за да я представява, а поради несъгласие с нея. И създава ЦК в Ловеч, за да има основание да заяви: „ЦК е в българско“.

Без ЦК в Ловеч Левски, иска или не иска, би се поставил в ролята на изпълнител. Той не би могъл да говори за самостоятелна организация, ако нейният ЦК е извън България. Това е сложно само по себе си, а колкото до ръководство при конкретните условия е направо невъзможно. Моделът на подобна тактика е подготвяне на група и отряди, които да се присъединят към влезли по-късно в страната чети. Такава била отчасти представата на Левски в 1868 година. Тази тактика имал предвид докрай Каравелов. Сега пред Левски стояла друга цел — всеобщо въстание. При съществуващите различия и разногласия с емиграцията е ясно, че независимостта и авторитетът на един вътрешен ЦК стават решителни. Различията едва ли са били някога малки и незначителни, след като въобще не били изгледани докрай и премахнати, въпреки усилията и компромисите. Фактът, че от тях изригнал вулкан от емоции и реторика, също говори за това.

Със създаването на ЦК в Ловеч може да се обясни липсата на кореспонденция през това време — цели шест месеца до края на 1870 година. Когато ЦК вече съществувал, отношенията с емиграцията могат да бъдат поставени на друга основа. От този момент писмата започват да ваят. Убежденията на Левски укрепвали с по-голяма теоретична дълбочина и той горчиво разбирал участието си на водач — едновременно теоретик и организатор. Защото комитетите, организацията не могла да узрява и израства със същата бързина. Това противоречие го измъчвало непрекъснато, но той никога не се отказал да го преодолее.

След стабилизирането на ЦК Левски провъзгласил съществуването му като Привременно Правителство в България и поискал от емиграцията нужната помощ, без да се поставя в подчинено положение. Дейците в емиграция трябвало да се съобразяват с ЦК като нов обединителен център. Това става в три поредни прояви: писмо до Г. Живков, 28 октомври 1870 година /съдържанието му е известно косвено/. Левски открива идеите си, иска да се преведат и изпратят военни устави, което никога не става, поръчва печат и съобщава намерението си да състави програма. Следват още две дей-

твия които трябва да затвърдят авторитета на ЦК и популяризират извършеното в България. Левски изпраща дописка за публикуване във в. „Свобода“, а Марин Луканов и Иван Драсов пристигат в Букурещ при Каравелов.

Дописката излиза, макар и силно редактирана. Дали претенциите са се справили със задачата си не е известно. По думите на Марин Луканов те отиват в Букурещ, за да установят има ли такава силна организация там. Това винаги е тълкувано в смисъл на организация, която е изпратила Левски. Но съществува и точно обратното тълкуване: организация, с която да се свърже и преговаря ЦК в Ловеч. А то двамата са проявили самоинициатива, биха я проявили много по-рано, а не почти година след пристигането на Левски в Ловеч; а са изпратени от Левски вероятно по повод съобщението на Каравелов във в. „Свобода“ през февруари 1871 година, че желяе среща с Левски. Такъв начин на действие повтаря напълно почерка и стила на Левски при използването на сътрудници.

Когато действията му изглеждат импулсивни и дори когато са, в подтекста си те следват здрава, непоколебима логика. Това е най-изненадващото и привлекателното в Левски — тази широта на стратегията, където има място за импровизации.

Организацията още трудно са задвижвала. Създаване и функциониране на подобен организъм са два различни етапа. Не се изисквал и не бил предвиден постоянен членски внос, а се разчитало на отделни, доброволни вноски. Този факт, който довел безпаричието като постоянно препятствие, може да се обясни с естествената и затова заблуждаваща надежда, че чорбаджиите и богатите търговци ще отворят кесии си. За безпаричния Левски, който измервал света с най-висшето духовно благо на патриотизма и свободата, това изглеждало като дребен жест: „Не е потребно, щото после тия господиновци да дадат 100 милиона, доста са и 10 милиона, па най-после доста е само тяхното живо участие и искрено работание“. Това Левски пише през 1868 година в статия за в. „Народност“. През юли 1871 година, когато вече се е сблъскал с практическата нужда от пари и мъчнотиите по тяхното набавяне, тази мисъл има по-друга редакция в гизмо до Данаил Попов: „... доши ден, и тия юнаци да не искат и да чуят за таквато чорбаджии, на които са по-мили 1000-та гр. от Българските Освободители дето мрът ката ден. Кажете им да го запишат“. И след като не успява да събере пари, в писмо написано до Хр. Георгиев през октомври 1871 година отново по същия повод: „Времето за помагането е Сега, подир захващането на въстанието общо, не ще Имаме нужда от Ничия помощ, вратата за родолюбците ще са затворени, останалите и закъснелите не ще бъдат вече наши приятели /на Отечеството/, не ще ги е раждала България, не са хора“.

Философията на революционното съзряване Левски изразява чрез знаменито изречение в писмо до Хитов: „И как разбираш времето! въ влашко, и сърбия, или Българско?... ако е за Българско! то времето е в нас, и ний сме въ времето; то нас обръща и ний него обръщаме;...“ Не само историческата необходимост, но и обратното въздействие върху революционния процес. Философските разсъждения на Левски, изказани като че ли мимоходом и интуитивно, понякога ни стъписват. Тяхното професионално специализиране ни кара да изпитвам неудобство, че те са разпръснати из неговите писма. Сякаш се накърнява цялостта на личността му. Напротив. Тя е била цялостна именно поради липсата на трактати. В по-широк смисъл всичко, което прави Левски, неговият живот е философия. Без съмнение се среща с универсална личност.

„И как разбираш времето!“ Това е независимото време, новото време, което вече тече в самостоятелната история на България.

Сега Левски може със саркастична усмивка да подхвърли на Ф. Тотю, който иска чрез М. Тошков да търси помощ от руския император: „Дай Боже да помогне и да подпише бар за нашата р е п у б л и к а; ако техните републиканци гони и наказва до смърт в окната“. И веднага — добродушно да му нашепне: ти признай нашата тактика, подчини се на нашия ЦК, пък „ний не отказваме помощта и от Гяволът? но имаме си предначертание...“ И на пложките емигранти може да заяви в лицето: „БРЦК е въ България, който докато не подпише не вършим, разбрахте ли?“

Левски бие направо в сърцевината, захваща се да извади корена на конфликта — чуждата помощ. Този най-деликатен и важен въпрос е „нам въ Българско живот или гроб“.

Тъй като е не само безнравствено, но и съмнително чрез чуждия интерес да се домогваш до национални идеали — национален идеал и свобода е именно това, до което един народ достига сам, пак в отговор на пложкото писмо Левски прави изводи: „Като се поразгледате в миналото от краят в работите си до сега въ Влашко, кой с кого ся е турил на работа, та от кой ден, до кой си води сръбска политика, та не бива с него да се работи, други руска, трети турска, ето ти обнародвание във вестниците, ту тоз оногози, онзи тогова, нашите българя го казват говна и помия“.

Публицистичната острота идва или предхожда моментите, когато идейното неразбиране се е превърнало в морално несъответствие и е засегнало най-дълбоки струни у Левски. Неговата ярост се разпалва от това, че неморални хора му четат морал и с едва сдържан. Тъй като за Левски моралът не е самоцел, а произлиза от философския патос на неговата мисъл, в редица писма той характеризира морала на революционера, своя морал; и така разкрива нравствената страна на въпроса.

„Аз съм се обещал на Отечеството си жрътва за освобождението му, а не да бъда кой знай какъв“.

Това прилича на посвещение /в редки случаи Левски използва изрази от християнски притчи: „ако ме вземете за вярване пълно, тогава знам, че и думите ми ще бъдат истинни във вас“/, но всъщност представлява неприкосновените основи на личността — нейните граждански устои. Левски говори за принципи, които са надлични, над всички — говори за принципите на общността. За „народното свободно решение“ като суверенно решение, в което е ролята на всеки гражданин. Левски не страда от илюзии. И демокрацията може да бъде изкористена. И вишегласието може да е „право или криво“. Но не длъжността, а принципът го прави човек и личност. Никакъв съсловен интерес. Никакъв съсловен предразсъдък. Това е безкрайната широта на титаничната личност.

„А не да давам глас за себе си: това е признание от човешкостта за глупаво и най-просто нещо“. В надличното, в общността той намира духовния израз и потвърждение на личността.

Това не е схоластично морална проповед. Това е изповед на един окрилен ум. Левски се опитва да заобиколи честолюбие на войводите и емигрантите, за да ги приобщи. Той не може да им предложи друга основа на конспиративната държава, освен: „нъ да умра, Братко?“

Полемиката с емиграцията обаче има и често практически подтекст. Левски не случайно започва да разпраща тези писма в началото на пролетта. Всъщност той трябва да възпира активизирането около лятото, което е период на четническите кампании. И приготовленията на Ф. Тотю, и намерението на емигрантите във Влашко за изпращане на тричленна делегация до сръбското правителство, и шетнята на Хитов от Белград до Букурещ, носят все този белег. Спорът с Ф. Тотю кога да се действа, зиме или лете, не е толкова сезонен. Това е спор за четническа или въстаническа тактика. Превръщането на четите във въстаническа армия е дълъг път на спояване с народа. При общо въстание това става спонтанно.

Д. Попов е проявил във връзка с делегацията премного политическа инициатива, която не е от негова компетентност. Също и пренасянето на 300 000 пушки от Одеса през Сърбия, предложени от Ф. Тотю /не е известно обаче разполагал ли е с тях/ е политически въпрос: „... има време да се гледа за приз Сърбия работити.“ Въобще Левски е подозрителен към одеските пушки на Ф. Тотю. Чрез тях ще се прокара или чужда намеса, или, без съмнение, четническа тактика, което Ф. Тотю направо заявява в писмото си. Кой ти дава 300 000 пушки ей така, само защото ти трябват? Не е вярно мнението, че това известие запалва въображението на Левски. Левски, който събира грош по грош за оръжие и сърцето му подскача при

вида на всеки закупен револвер, хладнокръвно нарежда одеските пушки да останат на мястото си. в същото писмо, само пасаж по — рано, той пита какво е станало с изпращането на няколко револвера, доставени по съвсем друг начин.

На 30 април пише до Д. Попов, че първото му задължение е да внимава да не премине някоя чета Дунава. Това опасение споделя по-късно и с М. Луканов — да не се обединят плоешкият и одеският комитет и да преминат. Четите са мили, естествено, и на Хитов. Той снова между Белград и Букурещ, за да събира чети. „Защо ще отидеш в Сърбия и защо искаш да додиш сами в Стара планина?... Ходини и дохождани...“ Левски иска да им каже: Господи, дайте време. Спрете се. Нека съберем силите си.

На дъното на плоешкото писмо, освен приносящият пътник Никола футуграф, който като не заварил Каравелов в Букурещ, вероятно е показал писмата на Левски в Пloeщ, изглежда стои и Хитов. Това личи от обръщението в отговора на Левски. Идейният сблъсък с Хитов е толкова силен, че излиза извън патриархално-сентименталните рамки: байрактар-войвода. Обръщението е: „Войводо и Брате Панайоте“, съдържанието — унищожително. Е, щом е против четническата тактика, разбира се, най-острият конфликт ще е с бившия му войвода. Разгромяващият отговор обаче е до емиграцията в Пloeщ. Левски изостря конфликта. На Д. Попов, който е поуплашен от резкия тон и задържа писмата, напомня да не прави това. Сега е моментът да се изяснят позициите; „или с нас, или не!“ После ще е късно. Любезността в случая е излишна. Левски е много повече предизвикван с изопачаването на неговите идеи.

И веднага е готов да им подаде ръка в името на българската свобода. Тази емоционална чистосърдечност и идейна яснота са характерни за Левски — те вървят заедно. Каква трябва да бъде тази свобода те, както и Хитов, ще разберат от писмата му. Дано чуе ехото на собствения си призив: „Чиста Свобода българину и секиму своето“.

Под чиста свобода Левски разбира република. Левски е последователен републиканец. Тези, които се колебаели за формата на бъдещото управление, се колебаели и за средствата на революцията.

„Проклет да си в Българското име“, предупреждава Хитов, ако той разкрие някъде това, в което го убеждава Левски. Най-широките идейни дискусии е трябвало да стават в тайните университети на революционния опит. Като всеки конспиратор, Левски се опасява, че е казал повече, отколкото трябва. Хитов няма намерение да раздрънква нищо. Предупреждението на Левски следва жестоките закони на конспирацията. Всъщност Левски с един замах сам смъква

обвивките на конспирацията. Нямам избор. Трябвало да се появява сред българското общество и да влияе непосредствено. Пазел се само от турската полиция. И в следващото изречение, последното изречение в писмото: „Дано до смърт да бъдем Братия и в един глас“. Крайна поляризация на чувствата. Както при Ботев — силно люби и мрази. И дори може да обича или мрази; едно, и също лице с разлика от един миг критерият е един — отношението към свободата на България. Това означава за Левски целият спектър от чувства, за които е трудно да се отговори имал ли ги е предостатъчно, или са му липсвали в непосредствения живот.

Понякога му ставало жал. С най-непресторената човешка жал, която може да съществува, той изпращал поздрав на тези, които току-що е разкритикувал. Жал му било, че още не подават ръка. Защо? — питал риторично. Защо? Левски си отговорил така: може би защото „си работим по чисто Български...“ Това е един от отговорите. Да се работи по чисто български било идеология, която не всеки разбирал като основна. По-точно обратното, схващали я като спомагателна. Нима Левски не си е давал сметка, че това което гradi е теория, че разбирането ѝ е въпрос на рационалност? Той ги обичал — без сантименталности. При него емоционалната воля и рационалното ѝ осмисляне са единна сплав. Толкова е просто: „име Българско нека е Войвода“. И в следващия миг нов порив, с целия искрящ възторг на всеотдайния си характер: „поздравете и Каравелова, както ако съм жив скоро ще го викнем да са провикне съ Свобода...“

Съмнително е доколко емигрантите са се убедили в правотата на Левски, но чети не са излезли.

Работата с печата се затлачила повече от половин година. Това не се дължало само на балканска мудност, а и на идейно неразбиране, което изглежда едно и също. Емиграцията оспорвала на Левски правото да разполага с печат и програма. Нима Левски не е могъл да поръча другаде направата на печат? Сам той пише на Д. Попов, че един печат „са ни прави за месеци. А без него „думите ми са тъмни“. Печатът и квитанциите били необходими, за да се събират пари и отправят разпореждания. Само Левски си знае как се е справял с широкия като геодезки слой наш еснаф. Получаването на печата от ръцете на емиграцията означавало признаване на ЦК в България: Левски искал да сплотява силите около него. „Дай Боже да се уякчи Централният ни Комитет, та да пусни корените си отвъд дунавът“. След като били наказателни, емигрантите изпратили печат. Той бил префасониран. Към надписа: Привременно Правителство в България било прибавено — I отдел на БРЦК. Номенклатурата в случая не била важна и Левски равнодушно престанал по нататък да се

занимава с чуждата суета. Щом имало I отдел, можело да има и втори, зависи как ще се брои.

Липсата на печат и квитанции принуждава Левски да обикаля по два пъти, вместо с едно пътуване да постави всички задачи. Но тези обиколки не отишли напразно. Комитетите още не могли да действуват без непосредствени наставления. Освен това Левски събирал списъци за населението — колко оръжие има, какви средства и брой на босепособните въже, които ще се отзовават при първо повикване. Ето сведението на поп Минчо Кънчев: „В 62-те села имам приготвени до сега 1884 души и оглашени 1503,205 чифтета, 114 шишанета, 499 тек-чакмака, 54 револвера, 16 саби, 80 ножа стари, 105 нови, 38 108 гроша“. Поп М. Кънчев обикалял Старозагорска околия от името на училищното настоятелство. Уреждал училищата, както се изразява, и от двете страни — списък на настоятелството, списък за комитета. Много не се разправял, ръгал с пишова под джубето. На такъв мъж му направило впечатление мирисът на стрит барут при клетвата и как Левски скача на коня. И поп Минчо се стяга за път, „но мойто стягане не прилича на неговото“.

Предупреденият игумен дядо Макарий стоял на чардака и се вглеждал да види отдалече пратеника на българската свобода, апостола на новата религия. Как изглеждал човекът, който решил да обедини народа за освобождение. Като всеки, който се чака дълго, той се появил внезапно и земно. Няколко конници препусkali по пътя към манастира. Един от тях бил Левски. После пътят се губел в гората и непосредствено пред манастирските врати, преодолявайки последното възвишение, конниците се изсипали пред игумена.

И въпреки това, появяването на Левски се възприемало като ударите на църковна камбана. Сякаш след миг дядо Макарий ще направи жест да ги бият. След пет века робство този народ чакал някой да повярва в неговите сили, повече отколкото самият той вярвал в тях. Левски носел упование.

Когато няколко дни преди да го заловят Левски минал за последен път през Троянския манастир, престарелият игумен дядо Макарий му дал пари да му се купи лично оръжие. А засега дядо Макарий стои на чардака, отпуснал ръце на перилото, и чака.

Този народ, докаран до просешката тояга на най-ниското политическо стъпало, бил духовен изгнаник в собствената си родина. Тогава идвал Левски. Не под плаща на нощта, а под булото на общия кипеж. В градовете се пръсквали различни спомогателни дейности, настоятелства, нужни били учители и попове; щъкали едри и дребни търговци на добитък и на кожи; презакупчици и комисионери на манифактура и храни. Само под това прикритие Левски можел да върши своята работа. Тези хора разчупвали застоялия живот, пораждали любопит-

ство, идвали от неизвестността. Левски казвал: трябва да заложите имота си, живота си. Предстояло голямото пътуване на нацията. Левски търсел корените на бъдещата държава дълбоко в народа. Носел нещо от народната песен, от народната памет, вишегласието на еснафа, непокорството на хайдута; изразявал непосредствено народа си без отстоянието на потомствения интелгент, изолацията на кабинетния учен, предубедеността на мисионера. Но бил и много повече. Това, което го правело съвсем различен, било просто и непобедимо — свободата. Свобода — каква неизчерпаема дума! Тя разтягала гърдите на хората — едновременно сковаваша и упоителна като лекарство.

Барутът обаче, както се нарича онази смес от сяр^а, селитра и въглищен прах, бил малко. Усилията на Левски оставали напразни. Да пише писма не се уморил, но понякога това го отегчавало. Въпреки хладния си разум, а може би точно поради него, той бързал. Упреквали го, че се бави. Всъщност бързал. Той бил жизнен човек. Можел да се хване на хорото, да потъне в мига и веднага след това да изчезне в абстракцията. Левски бързал, и бързал красиво: „... па да зимами и дава ми само с голи кореспонденции... Я чуйте! какво ще ви кажа: видим всички че без пари тъй нищо няма да направим“.

След като отказал да се внесе оръжие, Левски трябвало да намери друга възможност. И той я имал предвид — Узунджовския панаир.

Един месец преди панаира обаче, Левски се видял без пари, но не без ентузиазъм тръгнал да ги събира. Последната му надежда били внезапни суми от няколко комитета и българските богаташи в Цариград. От 27 юли до 29 септември 1871 година от Левски няма писма. Сигурно е осъществил намерението си да пътува до Цариград.

Уви, нито разговорите, нито заплашителните писма до чорбаджиите давали резултат. Веднъж завинаги ще дадете, заплашвал Левски чорбаджиите с революционен терор. Завинаги! Той харесва този израз, означаващ риск или съдба. Дръзвал да се появява пред тях като предупреждение и възмездие. Предстои му разочарование. Подобен начин на събиране на пари е външен спрямо структурата на организацията и цялостните ѝ функции, той е със стара дата. Така са се финансирали четите, но този принцип не произлизал от израстването на масовата организация. Насилва се пропагандният период на току-що създадените комитети като се смесва с една следваща фаза. Левски е на път да направи изводите за редовен, масов членски внос. Завършва само етап от сътворяването на организацията. Бързината, с която се ориентира, е удивителна. Той не позволява на необходимостта да го изпреварва, винаги е на крачка пред нея, предвижда я.

Организацията просъществувала две години. Левски сам определя в едно писмо рождението ѝ — началото на 1871 година. Но хората, които влизали в комитетите, всмуквали в себе си здравите инстинкти на народа, виждали в Левски своя водач. Те били жадни за кратки, ясни, честни, независими думи. Пътят, който Левски с мъка си проправял между „изкушената“ емигрантска интелигенция и обърканата, незнаеща на кой господ да служи търговска буржоазия, съединявал в революционна мрежа градовете на България. Хората, които се свързвали с тези нишки, не били роби — те били граждани на конспиративна държава.

Левски бил убеден, че приносът на всеки един няма да се изгуби: „Историята ни няма да прикачи заслугите му другиму“

УЗУНДЖОВСКИЯТ ПАНАИР

Сега на това място е голо поле. Само джамията е превърната в черква, а преди това черквата била разрушена и върху нейните основи издигната джамия. Така те преминават една в друга и съществуват черква в джамия, джамия в черква. Материалът от руините на някогашните блестящи сгради е задигнат за друг строеж. Какъв е смисълът да се руши нещо, за да се построи на друго място, едва ли може да се каже? Променя се времето, променят се целите. Може да се разруши църква, за да се постегне дворна ограда. Отначало липсата на черква няма да се усети, докато се забележи, ще минат поколения. Разместват се времената и човек не забелязва как в душата му се смесват порутени черкви и здрави огради.

Византийците наричат местността Макри ливада, славяните построили село Вирово; след като турците го разрушили, дошъл ред на Узунджаова. Дълго поле, побългарено на Узунджово. На Богородица, 15 август, народът по традиция се стичал около порутения храм и заедно с празника търгувал. Панаирите и карнавалите през средновековието въобще били вена, от която се пускало кръв, за да се спаси сърцето; но точно от тази вена започнала новата кръвоносна система.

Какъвто е кефът на номада, такава и благоволенieto му. Великият везир Синан паша, преди да се отправи във военен поход, дарил трийсет хиляди гроша, за да се построят четири сгради: джамия, керван сарай, имарет и баня. Точно тях разграбили българите след Освобождението. След петстотин години робство границата била здраво и с неподозирана решителност затворена, пътната артерия прекъсната и полето запустяло.

Странно е, но номадите последни узнали, че са номади. За петстотин години стопанисване на земята те докарали неща-

та дотам, че трябвало отново да я върнат на истинските ѝ стопани. След като се полюбували на плодородна земя, те се върнали в платата на Анадола да се учат на уседнал живот. Победителите пеят песните на победените.

Малка рекичка — Хан дере — разделя селото от панаира. Пред джамията шурти мраморен фонтан, от двете ѝ страни — стража: минаре и часовникова кула. Керван сараят е солидна постройка от дялан камък на два етажа с тераса и триста и петдесет стаи. Имаретът е приют, който дава подслон и храна на бедни и изпаднали пътници до три дни. Заедно с банята сградите представляват едно цяло. Архитектурата е внушителна и вероятно е дело на някой майстор от школата на големия архитект Коджа нимар Синан. В разточителното източно великолепие веят стегнатите пропории на европейски ренесанс. Пред тях на полето се събират четиридесет хиляди души от четирите посоки на света.

Всяка година като приказна номадска палатка, от 15 август до 15 септември, панаирът трепвал и изчезвал. От Одрин идвали кервани с достолепни камили. Това им достойнство още повече изпъквало върху фона на зелената гъста кория, покрай която завивал пътят, за да се влее в панаира от североизток. Тяхната ленива, по-жилава и издръжлива, сухопътна елегантност се долавя и във формите и орнаментите по съдовете и платната, скъпоценните накити и фината коприна, сребърните подноси, които пълнят сандъците и балите на товара по гърбовете им. Леки като сенки бедуини са наети да охраняват керваните. Зад тази ненаатрапчива защита тежки сирийски търговци вървят, разтворили миролюбиви, азиатски чадърчета. Изпратило ги е пустинното слънце, а ги пресреща светлосянката на зелената, широколистна растителност. Керваните на известни интервали сякаш са се проточили чак до Одрин. В края на града са се спрели бели, пухкави облачета, забити с карфиците на минарета, сякаш винаги са били там. Из керваните се мяркат негри — кочияши, гърци от Мала Азия; мехове и павурчета с вода са затегнали около бъчи с растителни масла. Копитата на камилите внимателно и флегматично докосват земята под ударите на пясъчния часовник в сухото им гърло.

Но от запад тежко чаткат копитата на впрегнати коне и бясно тропат колите на виенски търговци по класическия път през Белград, София, Пловдив. Върху гърбовете на конете, разпределени през кола, стърчат италианци-карабинери с лула в уста и перо на високата шапка. Тук товарът е стегнат като в раница. Хиляди пушки лежат върху платформите на колите, а отгоре до гюрука са подредени сандъци с порцеланови сервиси. Оръжие идва и от Франция, но по море — през Марсилия. От Англия и Холандия — платове, от Германия заедно с оръжието тик-такат часовници. Някои търговци се

спускат по Дунава и заедно с карпатските селяни, които са подкарали цели стада дребен и едър добитък, прииждат към панаира от север. Из Добруджа запяват зиловете на пѣстро изписани, многогласни коли, с уширена назад платформа, малки предни и по-големи задни колела. В колите като умерени войници, килнати на една страна се подпират и подскачат чували с брашно и пшеница. Пеенето на всяко колело е двугласно — дискът се удря в главината и застопорената шайба на оста. Всяка кола има свой глас, тъй като гласът зависи от различното дисково тегло. А два по два дисковете не са еднакви. Еднакви са задълженията на драгоманина, който води тези кервани. Той знае пътя, където ще се отседне и какви разходи ще се направят до грош. При първоначалното натрупване командировките не са разточителни. Пести се здравата, защото сметките се правят не върху оборота, а върху разходите.

От Венеция и Дубровник тръгнали по море или суша. Превозвали коприна, велур, тънки платове през Скопие; македончетата се присламчвали с бѣчонки салеп, арнаутите носели халва и шарени кожи; или през Самоков. Джиросвали брокати за рокли на самоковските кокони и продължавали. Джиросването е вид изплащане на полица, която наричали менителница. На панаира ще им се издължат в пари или на връщане от него ще натоварят кюлчета и конусовидни топчета чисто желязо, което самоковци добивали по примитивен начин.

Русите все още търгуват само с религиозни отвари и скъпи кожи. От Индия се носел мирис на подправки, които застрашавали стомасите на европейците. Северните им съседи — китайците — в изящните, пипкави порцеланови бурканчета мушвали по някой опиат и бързо увивали тази крехкост с дебел пласт тънка коприна с избродирани дракони. Гърците носели маслини и зехтин, а също и вино, хасковци — лепкав тютюн. Но освен вода, вино носят сигурно и всички останали. Българите извозват млечни продукти, гайтани, шаяк; котленци — килими с техния неповторим растителен орнамент. От Габрово идва железария. Солта на блокчета за добитъка е от Влашко и Чехия. А добитъкът, едър и дребен, ездитен и товарен е не по-малко от животните в гъстата, непреходима гора.

И отново платове, платове, платове, които могат да стѣгнат кръста на Земята по екватора. Пѣстротата на вековна манифактура, звънкото желязо на занаятите, изкусителната пикантност на различни храни, растителната и животинска сила на земята, блясъка на съдове и накити, обувки за безброй крака, всевъзможни костюми за декорация на тези толкова различни хора; индустрия — предимно оръжие за убиване на същите хора... И над цялото това пищно стѣлпотворение за

очите, вавилонско стълпотворение от музика на различни езици, което не води до неразбиране, защото езикът на търговията е разбираем за всички.

И все пак това изобилие се свива до нормалните рамки на нищетата в османската империя, като се разбере, че на панаира се купува на едро, за да се разпродава през цялата година.

От това кръстовище, където хората се разминавали на хвърлей място от пъпа на европейската цивилизация, Левски искал да закупи оръжие, за да откупи отново с кръвта на народа си голямото кръстовище на Балканския полуостров. Казват, че когато в 1871 г. възнамерявал да направи това, панаирът залянявал. Едва ли е точно така, метастазите не са били толкова силни, щом Левски смятал да купи... ни повече, ни по-малко: 100 000 пушки.

„... парите трябва да ги имаме готови на 15 август, та на 15 септември да купим оръжие от което искаме, и колкото можем да купим? — така го кроя, щото със сто хиляди пушки можем да се снабдим, ако сме в състояние; и дето искаме да го разпоставим из българско, без да ни догади правителството.“

Тази цифра не е популярна. Обикновено се избягва, изглежда астрономична, вероятно се смята, че ще принизи Левски, ще го изкара празен мечтател. Точно обратното. Това са мащабите на Левски. Стохилядна армия за един седем милионен народ в 19 в. — това вече е революционна армия, която може да разчита на успех. Левски знаел какво прави. Напразни усилия, романтичен екстаз би било обратното: да вдигне въстание, без да подготви такава армия. „Играем си с живота на седем милиона българи...“ Естествено всяка цифра и дума е празен звук, изнесена на показ без аргументи. Една пушка, според този, който ги е договарял, а това е Левски, струвала 10 турски лири; ако се купи голямо количество на едро — 6-7. Следователно била необходима сума от 1 000 000 лири. И тук винаги се чува едно: ах, невъзможно! С други думи ние знаем какво означава тази сума, а Левски не. Той не си давал сметка какво представлява тя. И това само на основанието, че никога не получил тази сума. Но това са две различни неща. Още през 1868 г. в статията до в. „Народност“ цитира, че само 10–15 души богати българи можели да съберат 1 000 000 лири. Разбира се, докато политиканствали нагоре-надолу по Европа, тези представители на едрата буржоазия, мудна и налута, незнаеща на кой господ служи, лековерна към чужди, а не към свои, уви, от самото си зараждане, и не мислели да дават пари на Левски. Тогава в джобния бележник на Левски се появява сметка, която показва, че е предвиждал членски внос за 125 000 души съмишленици по 53 гроша. Този данък можел да се повтори и потрети. Може

ли да иска да бъде освободен един народ, който не е в състояние да купи 100 000 пушки? Може, разбира се, ако не е организиран. Левски си поставял истински, а не мними цели. Неговите изисквания били не само реални, но и необходими. Той се готвел да води революция, война, а не бунт на отчаянието. Още в Белград в сражението с турския гарнизон при бомбардирането на града, Левски видял, че патриотичният порив, патосът на свободата, минава през обикновено, военно стълкновение, което има свои правила и изисква един вид професионализъм. Без съмнение, можеш да претърпиш неуспех и когато имаш верен поглед в една битка. Но колкото по-велики са помислите на едно дело, колкото по-реални неговите мащаби, толкова по-малко си жертва; толкова повече достойнството на поражението е залог за утрешна победа.

На хълма зад джамията, с лице към панаира е кацнал сарай. Това е резиденцията на турския наместник на властта: обикновено пловдивският валия. Той няма никакъв особен интерес от панаира, освен да купи стоки за разкош. Най-често те му се подаряват като подкуп. Той наблюдава отстрани изтъркания калейдоскоп на живота и се чуди защо избелява. Неговата религия не му повелява да взима пряко участие в живота, освен за да воюва. Неговата храброст се дължи отчасти на религиозен фанатизъм, отчасти на разбойническия инстинкт, че битката решава всичко.

Редът и сигурността на панаира са обезпечени по неподозирано прост и лесен начин. До сарая като зловеща рамка на картина съърчи бесилка. Щом хванат някого в кражба, направо го окачват на въжето. Достатъчен е знакът на валията. Това спестява усилията на многобройна полиция, които едва ли ще бъдат по-ефикасни. Бесилката е изправена като предупреждение и нейното достоплепие не страда от обстоятелството, че засти с търговия хората не я забелязват. Тя е там, а до нея изтегнат на специален стол под чадър премята зърната на бросницата валията. Суетата на панаира кипи под сянката на бесилката, което осигурява свободна търговия; нещо като изкуствено кръвообръщение, временно и частично ускоряване на пулса в загниващата империя.

Турската власт не свързва панаира с никакви икономически съображения освен със старото правило кесаровото кесарю. Тъй че местните стоки облага с гюмрук, пътен данък, а за чужденците нямало мито. Полека-лека и турците започнали да разбират, че държава се прави с позволения а не чрез забрани, но го правели обратно. Грижели се най-вече за западните търговци, понеже от запад очаквали заеми, за да поддържат модерна армия. Това виждал Ботев: „Търговията в Турция не може да прави конкуренция със систематическото разбойничество на правителството и не може да съществува и да се развива при несигурността на животът и имотът,

при баснословните мита и данъци връз произведенията на страната и оние неразбрани привилегии и права, които се дават на чуждестранните експлоататори пред производителният труд на робовете“. Както и Левски. В съчиненията, които изфабрикувал, за да заблуди своите съдии, той споменал, че искал да отиде при султана да му разкаже как скоро империята ще бъде изкупена от чуждестранния капитал, но нещо му попречило, та не можал. Тъй като султанът, самомнителен като всеки султан, едва ли щял да го изслуша, Левски предварително искал да закупи 100 000 пушки. А върху европейската икономическа карта от края на века Турция е отбелязана като полуколония.

Левски бил спокоен сред многолюдието, сред шумната, припряна и гъста тълпа, чието тяло се гънело като змия от горната към долната страна между павилионите, разбивано от малки насрещни потоци. Еднаквата, пъстра възбуда на панаирното разнообразие, еднаквият стремеж в този рояк от различни хора, чиито изключващи се манталитети намират общ език и търпимост, подтиквани от взаимна изгода, от желанието да размениш това, с което си свикнал, за друго, необходимо или примамливо, това било най-неоспоримото алиби и Левски разглеждал богатството, излято сякаш от рога на изобилието, без да се опасява, че го подозират, че може да направи впечатление, без да е нужно да подозира сам. Плющят по тезгяси размотани топове платове. Носи се дъх на платно и килими, благовония на разни масла, а в края на панаира — и на ранен гроздобер. Свикнал е тъмните и тесни кутийки на скривалищата, Левски поема с кожата си упойката на тези благоухания, които го поръсват като розова вода, миризмата на розово масло — дъха донесен от родното Карлово, който доминира, пробивайки свежата пелена на въздуха в този южен пояс. Синьото небе тук е прозрачно синьо, то не преминава в наситения сив цвят, който се свързва с керемидено-ръждивия цвят на спечена земя. Гънките ноздри на Левски прилепват като хриле на риба, вдишвайки ароматния въздух. Погледът му се премрежва от прозрачните пространства на плодовете. Той е любител на грозде и череши, маслини и сладка. А тук могат да бъдат задоволени всякакви вкусове.

Чалмата е удобна подложка за носете на тави: медни, сребърни, месингови с широк диаметър тави се носят с блясък над многолюдието, пазят от слънце, а отгоре се поклащат сервизи за кафе, порцелан, сладки. Сянката ловко се плъзга по раменете в навалищата, отбелязвайки препятствията, които носачът избягва. Понякога той вдига ръка, за да възстанови равновесието и подчертавайки със ситна, пъргавя крачка под полите на дългата дреха, като взема рязко някой завой, отново изчезва в тълпата.

Някаква издънка на Омир с библейска осанка: къдрава брада и коса, която започва от темето, се валя в краката на тълпата и свири на гусла в праха между две сергии отдръпнати малко назад от общия ред. Притичва куче и го подушва, отминава и се стрелва нагоре в рояка да гони късмета си. После се връща, но не подвива опашка, а нетърпеливо прикляква, готово всеки миг да хукне и при отблъскването си със задните крака да ритне паничката на стареца. Но гусларят е спокоен. В паничката все едно има само няколко монети. Трите струни са удобен акомпанимент за речетатив. За песента няма никакво значение дали се изпълнява в кристални концертни зали или в прахта на някой панаир. Песента е извор на живот, а живот човекът, като глътка вода в пустинята, може да получи навсякъде. В гърлото на певеца извира гласът на неговия народ и в живите дълбоки трели кънтят недрата, които са го родили. Песента е приемствена и когато животът се възражда, той подема пресекинала песен:

Шчо ми грачиш, гарване море, на каменот?

Али ти се, църно пиле море, месо ядит?

Ако ти се, църно пиле море, месо ядит?

та пойди си, църно пиле море, во Косово

Тамо имат, църно пиле море, благо месо,

благо месо, църно пиле море, от юнаци,

от юнаци, църно пиле море, бело лице!

Шчо ми грачиш, гарване море, на каменот?

Али ти се, църно пиле море, вода пиет?

Ако ти се, църно пиле море, вода пиет,

та пойди си, църно пиле море, на равно Косово.

Тамо имат, църно пиле море, студена вода,

студена вода, църно пиле море, от юнаци,

от юнаци, църно пиле море, църни очи!

И макар че разказва картината на загубена битка, песента всъщност не свършва на Косово поле, а се е родила много по-късно, когато нейният дух е могъл да преодолее поражение-то.

Единственото притеснение на Левски било да избегне срещата с еврейна-посредник. Чакал лясковския представител. Все още имал надежда, че той ще донесе пари. Вървял между хората, разглеждал разсеяно, на напълно ориентиран относно положението, в което се намирал, и задълго се спрял пред австриеца с висока шапка, дълги бакембарди, и лъскави бузи. На дървена пирамида зад него били наредени мостри: нови, прясно смазани карабини и маслото им се топяло от слънцето. Погледът залепнал върху заплавяващия сиво-черен цвят на дулото, при което през тялото пробягва хладната тръпка на горещата смърт, заложена в цевта, на някаква самостоятелност, независимост и сила, които изпитва вълнува-

ният човек, примесени с чувството за ужас и ожесточение, че можеш да причиниш смърт. Свикнал да си спомня с погнуса за старите, дълги белгийски пушки и лафушета, които се пълнели отпред през дулото и наричали тояги. Левски не издържал на изкушението да протегне ръка към новата система „шаспо“. Австриецът, който продавал пушки от различни марки, разбрал, че младият мъж пред него е вещь в тези работи и му намигнал. Това значело: можеш да я изпробваш на ливадата пред гората, където се мерели на нишан.

Изстрел, втори. Левски бил хладнокръвен, съсредоточен стрелец, не пропускал. Със свито сърце върнал пушката. Удрил часовникът на кулата.

Превалило пладнѐ. Пил кафе при стария турчин, който имал винаги заредени две, три джезвета в пясъка на малко кюмбе, почерпил и него, колкото да се разговарят, и си тръгнал. Трябвало да потърси къде да ношува. В кервансарая с неговите триста и петдесет стаи за него нямало място — там отседали тежки търговци за по цяла седмица, а не само за една нощ, а до имарета не бил чак изпаднал. спуснал се към Ябълково, където квартирували чешки инженери от Хиршовата железница; те прокарали линията към Одрин. Траверсите на този релсов път щели да зачеркнат Узунджовския панаир с последните решителни щрихи на новата търговия.

Отначало подухнал, после се засилил разхладителен вятър, носещ ободрителен мирис на озон и предизвестие за буря. Стената от дървета в началото на гората навеждала царствени корони към небето с купести облаци, но когато тази молба не помагала, рязко и с горда упоритост се отдръпвала и изправяла назад.

Левски останал в стаята на учителя Ралов, председател на местния комитет. Прегледал книгата, а Ралов извикал чехите Прошек и Пели. Те здраво били пийнали в просветния Славянски дом от новото вино на поп Калин. Левски не обичал да разговаря с пияни, между тях рядко се срещат мълчаливци, по-сигурно е, че не си знаят езика и срещата не се състояла.

На другия ден ясковският представител — млад, червендалест селянин в шаечни дрехи и калпак на главата — пристигнал, но без пари дори за лични разноски. Това само отежнило положението на Левски. Нямало повече смисъл да избягва срещата с евреина и когато онзи застанал на едно място в навалицата, извадил ръка от широкия ръкав и му махнал, Левски го последвал.

Като разклащал сухото си тяло с големите крачки, които правел евреинът-посредник люлеел широките ръкави на дълъг халат от лек памучен плат и с привичен жест подобно на адвокат ги смъквал към лактите, за да освобождава ръцете си. Отметнали чергилото на високата шатра и примижали от

дрезгавата светлина. Левски направил знак на лясковеца да почака навън. Евреинът затъкнал чергилото, свалил навита-та, сякаш изстискана от шприц за торта чалма и пригладил редките си коси към темето. Поканил госта да седне върху шарени възглавници на пъстър, дебел килим в по-тъмната част на палатката. Вътре имало още няколко големи сандъка и ракли със солидни катинари. Когато седнал срещу Левски, слабият лъч през кръстатия малък прозорец блеснал в телените очила върху гърбавия нос на евреина. Проскубаната му сивкава брада по мършавите бузи се повдигала като крила на птица, докато говорел.

— Мернах те вчера, — в ръцете на евреина зачаткала кехлибарена броеница. — Ама си казах, не му е още до мене, не-що чака.

— Чаках, не дочаках. — казал Левски.

— Още ли искаш същата цифра?

— Същата. Само че ще я прехвърлим за догодина. Но от една система, от чистото. Ще можеш ли?

Евреинът бегло се усмихнал.

— Аз все някак ще успея. Ти как ще намериш мъже за толкова пушки?

— Това си е моя работа.

— За такава сделка ще почакам. И догодина, и по-догоди-на. Виждам, че искаш да прекроиш Европа.

— Само Турция.

— То все същото.

— Потурчен ли си?

Евреинът кимнал.

— Мъже имам, пари още нямам.

— Който иска да носи пушка, ще си купи.

— Аз да ги доставя, пък ще им събера парите.

— Ако купиш на едро, както казваш, ще ти сваля. Вместо за десет, за шест-седем ще вземеш едната.

— Ризите си ще свалим, ще купим.

— Ризите си ще свалите десетина, най-много двайсет, толкова народ голи няма да тръгнат.

— Ще видим.

— Потурчен съм, ти позна. Като сваля чалмата, съм евреин. В сандъка, ей там, имам плитка равинка. Всякакъв костюм мога да сложа, но знам, че трябва да държа парата; не от сребролюбие само както си мислят, а за да не се затрия, за да живея аз и родът ми. Такива открити като тебе не лъ-жа.

— Толкова ли ясно ме виждаш? Ние друго искаме.

— Хъм, аз те меря иначе. Пазариш сто хиляди — не купу-ваш нищо. Искаш много, нямаш за една. Капаро ми дай, се-га ще ти броя стотина. Ясно, нямаш, значи другояче гледаш на света.

— Почакай догодина. Може и аз да имам късмет.

— Ти по друго съдиш, аз по парата. Попритисни богатите, само че им посочи някаква изгода. Страхът и интересът ги движат тях. Но ще се радвам да те видя пак. сега те каня на обяд. — Евреинът се изправил и плеснал с ръце, в кръстачката на прозореца се показало лицето на арабин-слуга.

— Не, бързам. — Левски също станал. — Благодаря ти. Бързам.

— Пак в Солун ме търси. Знаеш къде?

— Ще те намеря, не бой се.

Ако отнесем една сметка на Левски към Узунджовския панаир, а имаме основание за това, ще добием представа какви разходи е направил. Пил салеп и пет кафета, купил шекер и ябълки; обувки с подкови, фес, чорапи; балтон с кожи, антерия и елече, шуба с подплата и панталони; кутия с огледало и игли; за бръснар, бил на баня с още един другар. На баня сам, особено на панаир, е скучно. Може би са отишли с червендалестия лясковец.

Битият е в битието, мислите са на небето. Отишъл да закупи 100 000 пушки, а не могъл да си купи захарно петле, без да се замисли. Животът течал, продължавал. Ако се съди по покупките, скоршното въстание се отлагало, Левски се готвел да зимува. Готвел се да прилепва, както сянката на птица върху земята, към душата на своя народ, да потъва и изчезва в неговото ежедневиe, с търпение и упорство да го извисява напред и нагоре към истинския полет, към простора на свободата.

В следващите сметки е отбелязано, че дал на сирота жена, при която намерил подслон, а тя нямала откъде да вземе, нямала доходи. Погрижил се за панталоните на Общи, за палтото на Кънчев, черпел кафета. Не от дребнавост и не само от отчетност записвал тези сметки — те били част от хрониката на живота му.

Септември свършил, започнала есен, а годината вече преваляла, изнизвала се за него най-силната година в живота му. Как посрещнал удара в Узунджово, безпаричието на организацията? Било ли това въобще удар за него? Бил ли отчаян, унил?

След двуседмично пътуване, като прегледал комитетите по маршрута, той никога не биел път просто като преминаване на разстояние от едно място на друго — Левски се прибрал в Ловеч. Тук го чакал пристигналият от Румъния Ангел Кънчев, който му подействал като глътка въздух. Същия ден, на 29 септември, след двумесечно мълчание, от 27 юли, отново написал писма.

ДОКУМЕНТЪТ. ВСЕКИМУ СВОЕТО

Най-после той бил написан. Вероятно това станало към средата на юли 1871 г. Може би Левски си направил подарък за рождения ден. Нарекъл го: „Нареда за Работниците за освобождението на Българския народ“.

Този документ обикновено се дава като допълнение към трудовете, за справка. Вместо да се започне направо с него:

„ПОДБУДА. Тиранството, безчеловечността и самата държавна система на турското правителство на Балканският полуостров. ЦЕЛ — с една обща РЕВУЛУЦИЯ да се направи КОРЕННО преобразуване на сегашната държавна ДЕСПОТСКО-ТИРАНСКА система и да се замени с ДЕМОКРАТСКА РЕПУБЛИКА /народно управление/ ... да се постигне храм на ИСТИНАТА и ПРАВАТА СВОБОДА, и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, БРАТСТВОТО и СЪВРЕМЕННОТО РАВЕНСТВО...“

Това е българският свитък на Habeas Corpus — Да имаш тялото си — началото на английския закон от 1679 г. и на „Декрета за правата“. Най-висшият документ на българското Възраждане, един от най-възвишените документи в историята ни е написан със ситен, епистолярен почерк на лист хартия от един революционер, за да обслужи ежедневната му дейност.

Тези думи били написани на седлото на коня, в тайни квартири, скривалища, манастири. Но не в емиграция - по пътищата на България.

Левски грижливо преписал „Наредата“ като прегънал листа на две, като фолио. Точно така се пишат сега телевизионни сценарии - с лява и дясна страна. Дясната страна оставил празна, за да може всеки член на организацията да напише забележките си. Никой не се сетил нещо по-смислено, но се намерили смелчаци, които нарушили белотата на полето.

„И всекиму своето“.

Но да се отдаде своето на личности като Левски не е толкова лесно. Той е много голям, а това буди съмнение. Саможертвата веднага признаваме, но в идеите не сме толкова склонни.

Гений ли е Левски? Често се задава този въпрос с белег на типологизиране на гениите. Като че ли те са ученици и трябва да ги подредим в паралелки: а, б, в. И сякаш е важно да заслужат прозвището, а не това, с което са ни обогатили. Ако под гений разбираме човек, способен да бъде оплоден от епохата, и в отговор на нейните върховни изисквания да я изрази, от тази гледна точка Левски отговаря на условията.

Как се раждат тези идеи в Левски? Писмата до Геров и Хитов през пролетта на 1868 година показват, че той е взел вече решение. Логично е да се смята, че в дописката до в.

„Народност“ от 1 юни 1868 г. прави първия опит да изложи идеите, които зреят в него. Защото това очевидно не става за ден-два. Нска не забравяме, че Левски от 61-во лято участва във всички фази на въоръжена освободителна борба. Сега той току-що е пристигнал от Белград в Румъния след разпадането на втората легия. Прясна е обидата както от нотабилите, които били застъпници на легионерите пред сръбското правителство, така и от самите сръбски власти. На всичко отгоре при Зайчар те го тикнали предохранително в затвора във връзка с убийството на княз Михаил. Това е достатъчно за характер като този на Левски да бъде настрек към тяхната лоялност и веднъж загинаги да определи отношението си. В името на общата цел обаче той не отказва оттрудничество нито с тях, нито „с дявола“, но не в дипломацията, а на бойното поле. Идеята за самостоятелна организация е налице. И в дописката се говори за тайни комитети, за военна подготовка, оръжие... и пари. На парите Левски не обръща сега внимание, погълнат методично от идеята за организация. Духът и патриотизмът на една изградена организация трябва да осигурят в последствие и средствата. Левски вече трасирал нейния път, ковал идеолога в себе си. „Питаме сега като искаме да вървим към правият живот и свободата, кой може ни застана на пътя...“ Осъзнатата идея е непобедима. Съзнанието на Левски ще се мята между всички слоеве на българското общество, за да обединява. Целта е неизменна. „На нашият предрезнал глас никакъв отзив, от никъде помощ, а напротив стават учители срещу нас. Тогава де остава тяхното образование и човечност?...“ Това се отнася за западните покровители на империята. „Не, наместо сълзи, сега леем куршуми...“ А думите са от втората дописка на Левски, този път до в. „Свобода“.

Изминали са почти две години.

От писмата до Геров и Хитов неоспоримо личи, че Левски търси да бъде упълномощен от някого за това, което кълни вътре в него. Иска някой да го натовари с мисия, за която се нагърбва сам. При това положение не трябвало да се двуми, за да вземе прокламации и адреси от Касабов, а имал в запас и достатъчно свои адреси, и да тръгне за България. Не го интересувало много кой се смята за началник. „За Отечество работим Байо!“ За Левски бил важен поводът да опипа почвата, да разбере настроенята. Намеренията му съвпадали с тези на емигрантите, които искали да „проучи“ народното мнение. Жаждата на емигрантите не се оказала толкова неутолима. Когато се върнал, Левски ги намерил идейно объркани, апатични и бездействени и продължил пътя си. Иначе така ли ще се обърне към съмишленици по-късно вече от България, когато конспиративната държава била факт.

Емигрантите се провикнали отдалече, чак от Румъния, „как смее“ да прави програма и печат.

„Отечество — любче!...“

Кой се крие зад това обръщение? Левски ги изброява:

„... Г-нъ Панайота, Райнов, Живков, Кършовски, Д. Ценов, Каравелова и пр.... Помните ли всичките си думи?, които аз имам и забелязани и срещу които съм противостоял“.

Явно архиварски навик не е излишен, когато човек има работа с хора, които бързо променят мнението си в зависимост от обстоятелствата. Още по-ясно е, че Левски не е имал какво да взаимства. Напротив. Тъй като емигрантите нямат представа какво става в България, а имат претенции да ръководят, макар и да не знаят точно какво, той ги насочва към писмата си до Данаил Попов в Т. Мъгурели. И ги предупреждава да четат внимателно:

„... не врели и не кипели без да разгледате; стига вече на такъвиз неспоразумения, зависи, укори, че е срамота и от циганите?“

„БРЦК е в България“. Левски вече има самочувствие на революционер, който създава организация, на водач. За тази организация му е нужна програма, Нареда. В следващото писмо до Кършовски Левски отново порицава бездейната интелигенщина:

„Тамкашните ви работи като ма смутиха, и за мен друго нямаше кво, защото, аз там между всички ви бях най-простият! и с думи не можахме да се разбереме, тогава моя път беше да се върна за в Българско и да си работим както ни стига умът.“

Безспорно Левски не е могъл да ги надприказва. Това изобщо е непосилна задача и отвратен от празнодумие, поел пътя на действието. Колкото до ума, това е друго нещо. И до ден днешен този пасаж се цитира като самопризнание на Левски в необразованост. Каква ирония! Ходене на училище и образование са две различни неща. Левски иронизира точно тази представа за ученост. Факт е, че тя е доста издръжлива, щом не се вижда уличена.

„... и да си работим както ни стига умът“.

Това не е ирония. Това е сарказъм. Не може човек с толкова ясно съзнание за историческа мисия да смята себе си за прост. Да не се забелязва това съзнание напомня повече този недостатък.

Левски води теоретическа борба на широк фронт — „срещу такива то непостоянци, или неразбрани от които утре може да порасне противо — положна партия нам! — при непрекъснатата практическа дейност. Нека да си представим това неимоверно напрежение на духа и силите, тази постоянна изостреност на сетивата и разума, тази съсредоточеност на

личността, за да се убедим, че в такъв момент човек може да пише само от сърцето си“.

„Свобода“ на Каравелов започва да излиза през октомври 1869 г. Левски се е върнал от втората си обиколка. Доклада, който готвил, по всичко изглежда, не е имало пред кого да го изнесе. Естествено е Левски да се стреми да изложи възгледите си, да формулира изводите си. Няма съмнение, че те напирали в кипящото му съзнание и кървящо сърце. Статията вероятно се е оформила към края на 1870 г. вече „по спокойствие“ в България. Изпращането ѝ означава още и желание от страна на Левски да публикува схващанията си, които, логично е, той представя за обсъждане като идейна платформа на организацията. Левски е радостно обнаден от факта, че вестникът се казва „Свобода“, следователно най-после свободно ще „представим народното ни мнение пред света“. В тази статия Левски пише още за равенство на всички народности в бъдещата държава, за формата на управление: „святата и чиста република“. Република, за да се избегне хода на събитията в историята на европейските монархии през 19 в., който е пред очите му; да се решат едновременно и социалните въпроси. Дописката излиза през февруари 1871 г. В началото на 1871 г. Левски вече е готов да състави Наредата.

„Да бъдем свободни с пълна свобода...“

Освен конкретно политически свободата е описана и абстрактно: „Правото на всеки народ, па и на всеки човек, който иска да живее почтено и свободно.“; „Надеждата ни е на Православният или нашите мишци.“; „свети закони“. Откъде идват у Левски тези изрази?

Удрайки се в тавана на християнската догма, човек остава всъщност без дух, защото неговият дух е предварително олицетворен, персонафициран. Духът на човека не е в настоящето, той остава отвъд, в бъдещето, където друг ще бъде съдия. Човек няма вече отговорност за себе си, тя е предадена в ръцете на църквата. А църквата стига дотам, че откупва неговата съвест с индулгенции. Никакъв разум не е повече в състояние да движи такава съвест, тя е подвластна на схоластиката. Това противоречие, започнало с неоплатонците в зората на християнската религия, минава през различните фази на средновековната схоластика; религиозната догма никога не успява да се справи с него. Пантеизмът и теизмът на ренесансовите мислители, рационалистите, а след това и материализмът на Просвещението изстласквали теологията встрани като ням двигател при решаването на философските въпроси. Бог добил гражданство и с него започнали да наричат безразборно много неща. Той станал орнамент, с който започвали и свършвали изреченията. Но бог навсякъде е бог никъде. Той не пречи. А служенето на бога се превърнало в обикновена, светска професия. И ако Русо могъл да си сме-

ни вярата няколко пъти, вярвайки изобщо, въобще, защо Левски да не можел да сваля и слага расото със светско удобство. Това той направил два пъти: преди първата легия и окончателно в 1864 г. Макар че първата фаза на национално движение минава под знака на протеста за църковна независимост, Левски остава почти равнодушен към него.

Господството на християнската религия като по-висока абстракция от езичеството убива самата абстракция, самото общо, играйки неговата роля; доминирайки като мъртва абстракция, като догма над интелигентността. Отнеме ли се възможността за мислене, отнема се и способността. Или обратното: мисленето е способно, ако е възможно. Това направила Реформацията. Та отстранила моста на църквата и върнала бога в човека. Това станало пак непосредствено чрез алегорията за християнския бог, но щом бог бил отново вътре в човека, разумът го разложил непосредствено. Постепенно човек престанал да превива само молитвено гръб и духът му се плъзнал през островърхите готически катедрали по светлинния лъч нагоре към бога, към природата, към себе си. Но това вече бил друг бог — не бога, който подтиска, а с когото се съизмерват. /Да си спомним Ботевата „Молитва“/. За първи път отново след Античността стремежът към общото дал тласък на индивидуалността. Настъпила епохата на хуманизма. Точно затова тази епоха се изразява в непосредствените форми на проява на човека: изкуство, пътешествия, външна универсалност. Бог започва да живее непосредствено в човека под формата на съвест и на съвършенство. Щом светостта на християнската вяра зависи от моето признание, от моето отношение, моята субективност, следователно моята субективност, моята душа също са святи. Щом бог е в мене, аз имам божествената свобода. Щом съм интимен с него без посредничеството на църквата както при молитва, така и при изповед, той осветява моята съкровенност, моята интимност, моята съвест, моя дълг, моето право. Те стават свети. Само осъзнаването им от мене ги прави свещени, само осъзнати те са валидни за мене, аз ги признавам. Иначе те не са валидни за мене, те са принуда. Осъзнавайки ги, аз им давам живот чрез мене, това е моята свобода, моето самосъзнание, моят дух. Моето убеждение, моят възглед стават неунищожими, мога да загина само фактически. Свободата е свята, тъй като е осъзнато правото на свобода. Правото се състои в свободата. Имам ли свобода, аз имам право. За васала няма свобода, той няма право. Той е безправен; той чувства като задължение правото на друг над него. Той няма отговорност за себе си, той няма отговорност пред другия. Свободата се извежда от природата, от бога, от човека като господар на природата. Русо довежда това до абстракция: „Човек се ражда свободен, а навсякъде е в окови“.

Но докъде ще стигне това индивидуално право. До вишегласие казва Левски. Моето право е право над мене за мене; да се имам, да се владее, отговорност за себе си — задължение на мене за другия. Взаимно право, взаимно зачитане. Всекиму, своето. Принципът на вишегласие е съзнателен принцип, принцип, при който субективното право намира своето определение именно като убеждение. Иначе би се разпаднало. Общността би се разпаднала и то би загубило своята валидност, „своята святост“ за другите. И също би се разпаднало, би се изродило, тъй като безцелно става невалидно за себе си. Вишегласието при Левски е признание на народа като суверен — и това на народа, който пет века е бил под робство. Велик е демократизмът на Левски. Уви, твърде скоро ще изпита на гърба си такова вишегласие!

Щял да доде някой сѣ по някакво вишегласие, право, или криво, да ми земи онова, което съм заслужил?...

Какво искам повече като гледам Отечеството си чи ми е свободно?...

Това вътрешно пречиствање, това упование в характера като морална ценност, тази мярка за съвършенство, тази вгълбеност, тази „святост“ на съкровеното, която се превръща в непоколебимост на самосъзнанието; тази способност за посвещаване на идеала Левски наистина взел от християнството и я превърнал в посвещение на идеала за свобода на своя народ, в готовност и право на саможертва, в гражданска добродетел.

„Аз съм се обещал на Отечеството си жертва за освобождението му, а не да бъда кой знае какъв“.

Тъй като човек има потребност от възвишеност, нека позволим на Левски да се изразява с езика на своето време, без да го нивилираме със схемите на нашия разум. Впрочем при Левски те имат смисъл, но нима не са още в речника ни? Нима днес не се е стигнало до това: „Боже, Господи, този вярва в Бога!“

В Наредата обаче няма една религиозна дума. Член 3 на наказателния закон гласи:

„Ако някой признае и отхвърли предначертаната държавна система „демократска република“ и състави партии за деспотско-тиранска или конституционна, то таквизи ще се считат за неприятели на отечеството ни и ще се наказват със смърт“.

Ако в това някой вижда религиозност, той явно е обърнал понятията. В Наредата тържествуват идеите на Просвещението.

„Времето е в нас и ние сме във времето; то нас преобръща и ние него преобръщаме“.

Мощни процеси са се преобръщали в съзнанието на този мъж. А преобръщането на българското възрожденско общество стига до Наредата. Гениалността на Левски се състои в

това, че той изрази в най-висша политическа форма идеала за свобода на Възраждането. При това — реално осъществима, без да прераства в утопия. Нека не си въобразяваме, че Левски е знаел по-зле от нас можело ли е България чрез революция да стане република или не. Това, че историята избра по-дълъг път към него, не го опровергава. Напротив.

Около Левски всички правели сметки. По-малки и по-големи, както им се струвало. В голямата дипломатическа книга по Източния въпрос балканските сметки са листове от халваджийски тефтер, подпъхнати между дебелите, счетоводни баланси на великите сили. Левски не правел сметки.

Той изразявал духа на този народ. Неговата воля за свобода. Но оплоден от тази воля, той я довежда до ново качество, до идеи.

Левски е самосъзнанието на нашата нация.

ОБЩОТО СЪБРАНИЕ. ПЪЛНОМОЩИЯ

Стъпките на Левски отекнали по едрия паваж на букурещката улица „Верголуй“. Надали в паважа са удряли обувките с подкови, които Левски купил през миналата есен от Карлово за 70 гроша. Те били износени. Сега под панталона му лъщели заоблените върхове на нови, черни боти, а през токовете им били прехвърлени каишките, които опъвали панталона. Може би ръбовете не били съвсем остри, но младият мъж пресичал улицата леко и бодро в новия си европейски костюм. Фигурата му излъчвала небрежната елегантност на човек със здраво атлетично тяло. Такова тяло не е свикнало да носи костюм, затова не се е нагодило към неговия калъф. Напротив то го изпълва и в неочаквани движения и гънки показва почти демонстративно кройката. На силните гърди леко потрепвали краищата на тънка панделка, пристегнала вместо връзка яката. Прекрасна, жизнена натура на мъж, без чиято издръжливост едва ли биха се развили интелектуалните му сили. В условията, при които живее Левски, без безупречно здраве, без природната енергия, която излъчвало тялото му, това е направо изключено. Левски няма защо да е недоволен от себе си, зад гърба си има вече създадена революционна организация. Ако стане дума за отчет, той може да го направи, а колко души въобще в историята могат да си позволят това — на душата му е ведро. Той има резултат; предстои работа, началото обаче е сложно, той може един вид да ползва дивидентите, за да тласне дейността бързо и енергично напред. Но кой в Букурещ подозира какво става в душата му? Какъв ще тръгнат разискванията? Как ще се завъртят умовете? Какво ще изпита само след дни? Улицата е пресечена. Цялото му същество издава съсредоточена сила, която не се нат-

рапва, а трябва да бъде забелязана. След него ситнел Марин Луканов.

Спрели пред тунела на едноетажна къща и хлътнали в него, за да се озоват в малък, геобразен, вътрешен двор. Вратата на печатницата в дъното на двора била отворена. Наталия Каравелова, Киро Тулешков и Гълъб Панов експедирали до абонатите новия брой на „Свобода“. Топчето прясно отпечатани вестници било тръснато пред тях на скована от дъски маса. Високата, кокалеста Ната не била любезна с непознатите — няма го Каравелов, но Тулешков избъбрил — ще се върне след час, два. Левски се усмихнал със своята загадъчна, тънка, разбираща усмивка. Добре, те ще се разхождат. Излезли на улицата с Марин Луканов и тръгнали да търсят кафе.

Историчите знаят ползата и предимствата от Общото събрание: да се заздравят организацията, да се обединят усилията, да се укрепят външните ѝ връзки, да се привлекат широки, патриотични сили, включително богатите търговци, от които се очаквали средства. Всичко това взето заедно, като издигане авторитета на организацията, трябвало да я превърне в безспорен и единствен ръководител, обединяващ всички патриотични сили на българското общество. Тези съображения имал и Левски, за да отиде на общо събрание в Букурещ. Ще бъдат ли обаче премахнати противоречията и на каква основа ще стане това?

Факт е, че Левски подготвял общо събрание вътре в страната: „... И като наредим на всяко място, както казвам по-горе, и сме вече готови, да са свикат всички представители, дето ще повикаме и вази? и вий от там, ако сте истински патриоти, ще дойдете и на нашето събрание в Българско, а де ще бъде? — то никому няма да бъде известно до оня ден“. Левски е напълно категоричен в средата на 1871 г., че събранието трябва да се свика в България. „... чудя се на умовете... там да се съберете 20-50 нека и 500 души? пък из Българско дето ще се пролива кръв, викайте мене един да решаваме работи?“ Комитетите са били предупредени да се готвят за общо събрание — Ясно е, че Левски, съчетавайки практически с теоретически усилия, разделял дейността на организацията на два момента: до приемане на устава и общо събрание и след това.

За какво ще се залови най-напред след краха в Узунджово? Първата му мисъл била за Закона, както той започнал да нарича накратко Наредата. Втората — за пушки. След като е бил в царството на пушките, Левски уверява Попов, че ще плати и лихвите, ако задържи една от закупените три пушки, за които отдавна е настоявал, докато се снабди с пари. Следващото изречение, като звук от обтегнатата струна, звъннала на вятъра, е така сърцераздирателно, че и най-закоравелият счетоводител с дълги ръкавели би вдигнал глава от арабски-

те цифри. В него има искреност и простота, непосредствена нежна жал към живота: „И сега ми е много нужна, защото някак с по-живо сърце ще отвождам пътя си, може би да ми откупи нейде и животът още веднъж!“ Доста тънки са били сметките по онова време, щом като ничия щедрост не е била предизвикана да подари на Левски една пушка. Да, удивително непрактичен е този Левски. Само революция умее да подготви практично, както трябва! Второто писмо е отговор на Хитов. Левски му отказва всякакви пълномощия да преговаря от името на организацията и вместо да се занимава с дипломация, което винаги е много рискована работа, когато се води от свое име, му предлага да се върне като войвода в страната си. И тук има едно място, където коловозите се раздвояват. Хитов заявява по военному, почти като наемен войник, че ако не види народа си на бойното поле, има договор да се бие за чужда свобода. В това, разбира се, се чувствава и романтичният полъх на 19 век. Левски му отговаря меко казано, че е малко смутен. А когато Хитов добавя: тежко на народ, който чака своето благополучие от едно или няколко лица, Левски направо не го разбира. Той е тръгнал през засадите и неверието. Взел е със себе си единствено своето вишегласие, с което признава народа за суверен, на което само се подчинява. „Истински народният чияк, Бори се... да избави своят си Народ понапред... ако той не сполучи то трябва да умре в народната си работа! Тук е праведното разсъждение“.

Все пак отчаянието го застигнало, унение настъпило, но това е отчаяние в мащабите на Левски, примесено с яда на клокочеш вулкан. След известно време се стига до равностметка, отлага се само датата; фактът се оспорва в непрекъснато действие, дори се полага по-голямо усърдие за да се изразходват възникналите, но неоползотворени сили. Заедно с трезвата равностметка обаче идва непримиримо, гордо разсейване на уничието; нарастване на духовните сили в безкомпромисно, точно като удар на рапира, обвинение:

„Господине,

Отговор на Фил/ипа/ имате ли? Д. Ден/ович/ ходил ли е на Чер/на/ Г/ора/?. К. Велов /Каравелов/ издава ли С/вобода/?... Сава завърна ли се и где се намерва сега? „Дума“ престана ли? /издума ли се/. Има ли още някой родолюб, за да му се поднесе писмо?“.

Това е стилът на писмото до плоещките емигранти. Левски рядко използва този тон. В него звучат Ботеви трели, но този път неговият вестник е попаднал в импровизирания списък. Така да се каже, бил е под ръка. Левски обикновено направлява, насочва и променя обстоятелствата в техния ход. Външното противопоставяне при него е крайна мярка, макар той да я прилага съвършено, проявявайки непреодолима ка-

тегоричност, сила на характера и непримиримост, необходими при подобно поведение. Писмото е от 27 октомври 1871 г.

Да превърне поражението в победа, унието във вдъхновение, това може само целенасоченият живот. Левски претърпял пълен неуспех при събирането на пари за оръжие, но организацията била млада, тя крепнела, при него бил Ангел Кънчев. Най-после имал образован мъж до себе си, при това бивш офицер. Ангел бил ангелът спасител. Сега той ще се заеме с военните въпроси. Ще го натовари и с мисия до Букурещ. Понякога е нужен посредник. Уви, Кънчев се оказал премного военен. На русенското пристанище при опит да му бъдат прегледани документите се самоубива. Кънчев отивал в Букурещ да разясни позициите на Левски. Може би той единствен можел да го стори. Сехото на изстрела е отлетяло всичко това. Остава загадката на неговото мълчание. Страхът го е подвел, е заключението на Левски, примесено с болка. За истинските мъже - такава смърт, ако някой си мисли, че борбата ще мине без жертви.

Е, Общи е край него. Възсухият, винаги склонен да надува хлътналите си бузи, сприхав, с холерични пламъци в очите, безразборен самохвалко, неуравновесен блъфьор, чието въображение е цяла митология от неизвършени подвизи, просто харамия, който Каравелов и емигрантските дейци му препратили като пътни регулировчици.

Каравелов стъкмил най-после печатницата и в брой 20 на „Свобода“ се обадил. Отново след дълго прекъсване се заел с комитетските работи и е нещо недоволен от Левски. Дали пък не е имал навика първо да е недоволен от другите? Колко е разбирал какво върши Левски в България личи от факта, че в този брой поместил съобщение, чрез което ни повече, ни по-малко приканвал Левски лично с инициалите му /В. Л./ на среща в Букурещ! Отговорът на Левски не закъснял: „Пишете на Каравелов, мола го за последен път Братски...“ — нарежда той на Д. Попов. Снизходителност не му липсва. У Левски няма никаква злоба, въпреки допълнителните рискове, които трябва да поеме. Каравелов просто не е съобразил.

Три месеца след пристигането на Кънчев Левски му има пълно доверие. той му издава пълномощно за Разградско, а също и да преговаря, в присъствието на Попов, с Каравелов. Левски предпочита да действа този път чрез посредник. Отдавна е набрал скорост. Въпреки своята всеотдайност и самоотверженост, а може би точно поради тях, той е наясно, че няма нужда да напуска България, това не му е задгранична командировка, да си оставя работата, да поема рискове само за предварителни разговори с Каравелов, защото Каравелов след дълго мълчание най-сетне се е сетил. Горедолу такъв характер има писмото му до Левски от 21 септември, пълно

с глаголи в бъдеще време. „Имай търпение.“ Левски ли няма търпение? Той, посветил живота си на делото. Турците стават нетърпеливи!

Но Кънчев не може да напусне страната, защото границата е затворена поради карантина. Пълномощното, което издава на Кънчев, последвано от това на Общи през януари 1872 г. свидетелствуват, че Левски мисли преди Общото събрание и независимо от него за децентрализация на организацията и създаване на окръжни центрове. Това доказва, че тя се развива последователно при преодоляване на външни влияния и идейна борба.

В същото време Хинов подхваща интрига срещу Левски поради колосалната причина: нареждането на Левски от конспиративни съображения да не се разпечатват писма, преди да стигнат до него; каналът на комитетската поща минавал през Хинов. Това налага Левски на връх Нова година, на 31 декември, да пише до Попов — брат на Хинов. Впрочем защото не, навечерието на празника, когато всички са залисани, е подходящо време за равносметка. Левски най-после изпраща едно момче, което само пожелало, вярно до смърт, да учи в Одеското военно училище. С това, а не с интригата, започва писмото си. Радостен е и сгрян като при сипване на зората и моли Попов да препрати момчето. И сега за „които сте купили, така ги и пишете?...“ Няма много време за излишни разpravии. „Аз ще докажа, че до днес каквото съм работил нямам погрешка в нищо“. все пак добър завършек на годината.

На 10 януари 1872 г. Иван Драсов писал на Попов отново по повод сръднията на брат му; интригата стигнала до Каравелов, който отсякъл, че Левски своеволствал. Време за разpravии нямат, всичко ще се изясни на събранието, за което Левски решил да се състои. Писмото изглежда е писано под диктовката на Левски. Той имал този навик да въвлича в действие като „напътства“. Вместо да си губи думите в съмнителни занимания със сплетни, решил да отиде в Букурещ и там вече на общо събрание да пресече метастазите на интригата, да парира накърненото самолюбие, да се пребори с идейната ограниченост.

Левски добре разбирал колко тънък е ледът, по който стъпвал. Колко крехък е авторитетът на организацията. Как бързо усилията могат да се превърнат в прах и върнат на нула.

Положението започнало да става напрегнато и приличало на изолация. Старите воеводи, макар и справедливо, били отблъснати. Напразно ще ги чака Левски в Букурещ. Няма да ги види на събранието. Ще се позовават на миналото си, ще живеят с него. До Каравелов чрез Попов са сигнали глупостите на Хитов или пloeшките емигранти са му наприказвали кой знае какво. Настроения вътре, настроения отвън. Трябва да ги види лично, да им довлие. Само с принципи

съвестта е чиста, но се живее трудно. Дали пък основата на неговия принцип не е много крайна, много тясна? Не, неговото мнение не е случайно, то е убеждение. Необходимо е събрание, с всички открито, общо. С вишегласие. Не, и тогава от идеите си не отстъпва! Ако му сече повече главата на някого, трябва да му предложи мястото си. „Историята няма да прикачи заслугите му другиму“. Това са глупости. Той е посветил живота си. какво значение имат постовеите? Нима ще прави капитал от страданията си? Целта е да види Отецеството си свободно, всичко друго е без значение; това е „най-право и човешко“. Но тази цел лежи на плешите му. Не, „вишегласието като не одобрява тогава турям се на работа с тях заедно с сичките си сили, но пак не подписвам, че аз съм го избрал така да бъде? пък то, ако излезе добро, то е на вишегласието: и зло ако е, пак на тяхна отговорност остава: мене ме няма там, защото не подписвам, а и не развалям като е по вишегласие; длъжност ми е да работя и аз с него“. „Народното свободно решение“. Но тогава ще се управлявам по неговата команда, със сичките си сили и най-чесно! За тия мисли, че ги изричам с чисто сърце, кълна ви са в Името Народно,... но предварително трябва да ява на народат така; че дотук беше моята работа, а отсега занаяпред Вишегласието намира други деловодители, следователно в мое име няма да взимате и давате. По това да се извърши така, трябва да зема и дам точна сметка в досегашните си работи /особено копие, а аз да си го крия/“.

При Левски идейната чистота съответствува на моралната. И той непрекъснато се стреми да разграничи при другите къде е недостатъкът. Защото, ако моралната ограниченост не води до идейно разгръщане, то идейната ограниченост води до морална корист.

Важни практически причини го карали също да бърза: безпаричието, печатният орган, кадрите, военното обучение - с една дума трудностите вътре в страната, нелегално да се проведат редица дейности, без които организацията не можела да се развива. Това били ударите и уроците на 1871 г. Левски съзнавал, че няма право да изолира напълно външнополитическата организацията, че това е погрешно, а и невъзможно. Измъченият народ разчитал на това дори психически. Левски — материално. Той сам понякога използва малко страничен авторитет като стабилизатор, преди ракетата да излети. Все още не успявал да вдъхне у орачите, кожарите, майсторите, търговците, селяните пълна увереност в своите сили. Това бил народ в робство. Но ще успее ли да вдъхне тази увереност у интелигентите и богатите търговци? Всичко това го накарало не без колебание да приеме компромиса. Но един компромис има две страни. В него и двете страни се надяват на нещо повече: крачейки из букурешките улици, докато из-

мине времето, за да се върне в къщата на Каравелов, Левски все още се надявал, надеждата го стопляла и просветлявала: например, че ще се приеме Наредата. И защо не, допускал е — ние никога не го допускаме — но той може да е допуснал, открянал е този мъничък процеп в съзнанието, през който нахлувал сноп бяла, живителна светлина, имал пълното осъзнаване и самочувствие за това, че е възможно до го изберат за председател. Това не било нужно на него, а на делото. И той го съзнавал. Само че като всеки безкористен човек не направил нищо, за да подготви този избор. Той водел със себе си мнозинството от делегатите — хора, които организирал и спечелил за делото. Въпреки това те не били готови да го разберат и подкрепят, още се свивали вместо да мислят и били податливи повече на инерцията, на външния авторитет, на експанзивната натура, каквато бил Каравелов. Да не говорим за предварителното патриархално стеснение, че събранието се провеждало в къщата на Каравелов. При тези обстоятелства всеки функционер от окръжия мащаб би ни уверил, че изборът е обречен. Разбира се, Левски нямал какво да дели в делото. Но делото имало нужда от него. Той бил истинският вожд, върху когото обстоятелствата все още хвърляли сянка. Но тъкмо защото не се интересувал от обстоятелствата, Левски бил истинският вожд.

Разходката свършила и Левски се върнал на улица „Верголуй“. Вратата се разтворила и той се усмихнал в сянката на пруста.

Пред очудените погледи на присъстващите Каравелов се извършвал, както седял на масата, и се опитал да попита:

— Аз съм...?

Но Левски го изпреварил.

— Аз съм Левски — казал той тихо и твърдо, както може да прозвучи това име в пълна тишина.

Двамата се прегърнали.

Събранието започнало на 29 април в дома на Каравелов. Двадесет и няколко души се побрали в гостната, отворили вратата и към една от съседните стаи. Левски имал мнозинството от гласовете в цифров израз. Делегатите, които водел представлявали по няколко комитета - оттам идвал броят на гласовете. „Хора за чудене сте!... Казахте ми, че имате представители добри и готови, а сега нещели! Като какво разбирате тази работа, която е най-важна и деликатна...“ Това били хора, които петстотин години нямали право на глас, как могли изведнъж да разберат, че това е най-важната и деликатна работа; че правото на глас е право на личност, гражданско задължение. В тетевенските работи, разбира се, личи намесата на Общи, които бил обиден, че не го викат специално в Букурещ и изглежда решил да бойкотира. „... защото тий като ни гледат таквиз ни щат да ни вярват че ний вече чувстваме

за свободата, и чи ден напред гледаме да отхвърлим ярема си от вратът! Пък оттам чакаме голяма помощ.“ Тази материална помощ, която очаква Левски, е основната причина да приеме събранието в Букурещ.

Когато всичко било готово и пълномощията на делегатите трябвало да се прегледат, Левски казал, че липсват някои лица. Излезли с Каравелов навън да се разберат. Ставало дума за Д. Ценович (Каравелов има лична неприязън, скарал се с него и не го поканил. Левски бил категоричен: ако не го покани, взима си хората и отива на друго място. Сантименталният довод, че Ценович дал на Левски 30 лири, за да премине в България, не е достатъчен за такава реакция. Ценович представял едрите търговци и бил свързан с влиятелните богаташи, които Левски искал да накара да поразвържат кесиите си. Ценович не само бил извикан, но му предоставили и скъпия на сърцето му пост — касиер. Този пост традиционно му принадлежал при всички новосъздадени комитети. Още повече, че те разполагали с толкова пари, колкото и разтурените. За пари мислел Левски и то преследван от турската полиция. Букурещките богаташи искали да видят нещо готово. Интересно какво ли чакали да видят готово? Може би строени римски легиони преди политическо освобождение?

Не му повървяло на Левски и с комисията за съставяне на програмата и устава. Тя била от четирима души: Каравелов, Левски, К. Цанков, Т. Пеев. В този състав не било трудно на Каравелов да наложи своя проект. Ако не са се уточнили предварително с Левски, не личи да е взел под внимание програмата на Наредата, изпратена му още през септември 1871 г. Крехка изглежда договореността между двамата, макар и скрепена с дълги часове на обмисляне. Приели програмата на Каравелов. Революцията се признава като средство за освобождение, но върху нейната всеобщност и самостоятелност се хвърля сянка с изразената в програмата идея за федерация. Да се говори едностранно за федерация в една национална програма е поражение; това не е просто разлика в сравнение с Наредата, това е връщане назад на националното съзнание към етапа от преди идеите на Левски. Това са панславянските абстракции на Каравелов, примесени със сръбско — швейцарски колорит. Всъщност идеите за федерация е неверие в силите на народа и повдигане на стария въпрос за външната помощ. Без разлика е какви са формите на тази идея — федерацията е една от тях. Така изразена, „чуждата помощ“ нивелира настойчивата решителност на Левски за самостоятелно освобождение, подценява самостоятелната борба. Формата на бъдещото управление определя и средствата за неговото постигане. Това вече не е просто външнополитически въпрос, Левски също се интересува от тези въпроси и затова е в Букурещ. Но той никога не възприема чуждата помощ като не-

що повече от пропаганда и дипломация. Едва ли е бил доволен, че на сцената отново се връща нейната приспивателна реторика и реквизит. Те не само са отразени от Левски теоретично, но са изживени на практика от революционните комитети, които най-напред трябва да пробуждат именно от този летаргичен сън. Левски забелязал също, че е нелогично такава прекомерно пристрастие към идеята за федерация, когато на отсрещната страна горещо желание не личи. Федерацията е нещо най-малкото двустранно, а ответната страна не написва подобна цел в национални програми, за нея това е въпрос най-много на дипломация. За Левски е било труден компромис да подпише програма, която подценява самостоятелната борба, така последователно ревностно и въодушевено култивирана от него в народното съзнание. Тук програмата прави реверанс на нотабилите, на едрата търговска буржоазия, объркана от начало до край, незнаеща на кой цар да служи; така и свършила своя път в историята ни, без да го разбере.

Делегатите не мислели толкова с каква платформа ще общават народа, а кого да не дразнят. Мислели изтънчено в мащабите на европейската дипломация. Такива били и писмените възражения на Хитов. Въобще Левски не срещнал в Букурещ нито Хитов, нито Ф. Тотю, макар че многократно им писал, подканял, изяснявал, убеждавал, заклинал, агитирал. Изглежда надценил авторитета на храбрите войводи и способността им да се преустроят. Но бил сам и трябвало да работи с някого. Човек обаче обикновено има една цел в живота — за две той не стига. Трудно може да се очаква от тези вехти войводи, че ще се вплетат в работа, за да изпълняват нарежданията на Левски. Та той бил байрактар с благоволенieto на Хитов в неговата чета. Това били патриархални времена и Хитов сигурно дълго си е засуквал мустака преди да пише отговор; пък и не обичал тая работа, имал трудности с правописа. А и през всички времена възрастта е малко привилегия, малко предимство зависи дали си млад или възрастен. И когато не може да се отрече нещо рационално, трябва да се приеме още и със сърцето. Те били направили своето, при Хитов се обаждал ревматизъм и подагра, сега да го видят него. Е, съвети отстрани може. Но ще ги послуша ли?

Левски отстъпил. Съществуват две тенденции, които взаимно се допълват при него, но обективно си противоречат. Той се стреми да обединява всички слоеве и класи за национално освобождение: „ний възкресяваме, ний даваме нов век!“ — за възстановяване на българската държава, но върху демократична, републиканска основа — така ее избъстря строятната система на неговите идеи и възгледи. Обективно обаче това са две противоречиви тенденции на класово обединяване и разграничаване. Когато почувствал центробежните сили

в името на обединението за национално освобождение, Левски прави компромис на Общото събрание в Букурещ. Той се проявява като гражданин, а не само като вожд и се подчинява на вишегласието — израз на неговия демократизъм, който изповядва фактически до смърт. Съществува мнение, което е склонно да вижда в липсата векове наред на собствена аристокрация, администрация, и държавна власт наченки, предпоставки, едва ли не корените на демокрацията в българското общество. Това разсъждение започва от Каравелов и многократно е допълвано. Смешни, патриархални изблици. Не е имал свои, но е имал чужди. Излишно е да се разисква колко авторитетна е патриархалната задруга и какво представлява в общия васалски механизъм. Демокрацията въобще е гражданско понятие. Васалът нищо не разбира от демокрация. Той е безусловно задължен. Слугата е слуга независимо дали облизва трохите от трапезата, или го държат гладен. Основата на нашата демокрация е демократизмът на Левски и Ботев. Нейното начало е вишегласието на Левски.

Без Левски въобще не могат да бъдат разбрани последвалите събития след Освобождението. Левски е епосът на нашето Възраждане.

Вече след разговорите и коментарите около поредното заседание Левски пеел народни песни в печатницата. Заедно с Луканов останали да живеят в нея, докато траело събранието. Всички чувства, за които нямал време в живота, Левски влагал в песента. Душата му се освобождавала, той се възраждал. Не напразно се подписвал с псевдонима кърджалстранник. В песента заживявали бодростта и силата на неговия дух, изразени чрез мелодичния му глас. Песните се застъпвали канонно, като ехо ударено в планински канари и многократно прехвърляно в разни посоки; като буйни потоци, които се застигат, преплитат и надпрепускат надолу към равнината с нейната рефренна широта и спокойствие, за да отдъхнат. Или елегичните народни песни, привидно равни, но разтърсвани от неотменна скръб, това не е мъката на един живот, тази скръб е вековна. Каравелов слушал в захлас. Тук в романтично уединение двамата намирали общ език по-лесно, отколкото на заседанията.

Каравелов отивал да спи и започвало печатането на Устава. Стъклената врата на работния му кабинет леко се притваряла и спалнята на Левски и Луканов се изпълвала с шума на печатарската машина. Левски кимвал на машиниста-влах, който не знаел български, и се хващал за печатарското колело. Едва ли е въртял колелото, за да печати програма, която не одобрявал. Но Уставът бил приет без особени изменения. Верен на навика си да участва във всяка дейност, „нека и подолна“, свързана с организацията, той се заел и с отпечатването на уставите. За Левски в този момент обаче това не била

долна работа: той стоял при раждането на печатани страници и думи. Отново бил сам свидетел на собственото си възмущение. Най-после плодът на неговата мисъл, това, за което обикалял пътищата на България, излизало под ръцете му: тези черно низани букви, жигосващи бялата плът на хартията. От време на време Левски взимал някой лист и поглеждал Марин. Мъничкият Марин имал слабо телосложение; усилията, които само раздвигвали мускулите на Левски, за него били изнурителни. Уморен, с потно чело, той бегло се усмихвал зад колелото с черните си очи в отговор на глъбината в погледите на Левски. Така предано той въртял своя дял в делото докрай. Бил един от малкото, които не се срутили пред следствената комисия и съда, не издал Левски. Печатарската машина равномерно разнасяла дрямката по ъглите на помещението.

Отпечатали 1399 броя от Устава. Защо един повече не е известно — може би това е свързано с падането на България под турска власт. Левски превръщал някои неща в кодирани символи. Със себе си взел 500 екземпляра. Другите останало да му ги изпратят. Закупил 154 оки букви с пари на организацията, за да се печатат само нейни материали. Като не можал да изпълни съкровеното си желание да има печатница, купил поне букви. Едва ли са се изхабили само върху комитетската хартия? Уставите, които напечатал Левски, май били последното комитетско издание.

Направил и други разходи: първо — пушка, второ — пушка, трето — пушка; сабя, два далекогледа, компас, цианкалий, писалка; бели книги и червени корици за закона — Уставът имал формат 16/12 и 21 страници. Следват още разности, всички описани в личния му бележник. За буквите отишли 1480 гроша. Личните разходи не са отбелязани общо, а са описани така, както са направени. Всичко заедно — 10 082 гроша. От тях 84 са за три дни Великден и денят на св. Кирил и Методий, и за едно веселие при изпращането на лясковския представител. Левски не пиел, но изпращанията, както е известно, стават в кръчми.

Имало и официален банкет със знамена, тостове и оркестър на подиум, който свирел виенски валсове. Градината носела подходящо име — Оплер. Левски скочил с няколко приятели и ударил едно хоро, което изглеждало недопустимо в педантичния ум на Любича Ценович.

Станало време да тръгва. Левски знаел, че положението му в България вече е невъзможно: „... защото има цяла Ордия шпиони, пръснати по сичко Българско и то учени магарета.“

Но той иска отсрочка от съдбата. Докато състави окръжните комитети и намери заместник. Още не е казал последната си дума и за събрание вътре в страната. Трябва и да се

бърза. Неговият народ се възмогва, съживява, въздига се от тленността на робството, при което всяко зърно е кълн за вечността.

Във вътрешния си джоб сложил много важен документ — пълномощно. Това била цената на компромиса. Никой нямал право без негово съгласие да предприема каквото и да е от името на организацията вътре в страната. Той сам представлявал Ц. К. На събраниято не признали върховенството му на авторитет, но признали неговата необходимост като водач, а това е много по-важно. И Левски с мъжествено упование положил официално клетвата, която отдавна дал пред себе си:

„... и се заклевам пред нашето отечество България, че ще следвам точно длъжността си.“

Сега Левски има пълномощията на историята. Но пълномощното, получено от Общото събрание, било първото официално пълномощно, до което Левски се домогвал през последните четири години от живота си, когато изцяло се посветил на подготовката за национално въстание. Все за пълномощно писал той на Хитов и Геров през 1868 г., стоял във Влашко, обикалял България, използвал авторитета на емиграцията, а пред нея — този на комитетите; и през цялото то време писал своите пълномощия в историята. Имал пълно съзнание за това. Когато интригата срещу него стигнала върха си, въпреки до Каравелов и Ц. К. той приканил да изпратят лице, което да покаже кефилите си и да заеме мястото му. „... Но ще кажете: ти кого си дал кефил! ето работата, която сам я довел сами дотук... Това е мой кефил“.

ИНТРИГАТА. ЗАЛОГЪТ

„А думите на горните са интриги и чували с глупости“. Велкодушието е ахилесовата пета на възвишените и подлецът забива отровния си трън право там. Но една организация, още повече ако е нелегална, трябва като пулсацията на кръвта да се стреми към целта си. Иначе тя е изложена на корозия, изграждане и провал.

Още с пристигането си Левски се заел с провеждането на предварителния план за общо събрание в България. Това събрание можело да има широк обхват: от съобщаване на решенията от Букурещ до взимането на нови, по-близки до възгледите на Левски. Във всеки случай щяло да укрепи вътрешното единство и независимост на организацията. Но пълномощното отразявало вече формалното, а не фактическото положение. На практика независимо от пълните, автономни права на Левски за страната над него имало председател на Ц.К. в Букурещ, където недоволният, засегнатите и интриган-

стващите могат да се отнесат. А недоволни от своето положение има винаги /колкуто до постове — у нас това е нещо като хроническо заболяване/. Обратно — върховенството на Букурещ щеше да е формално, както компромисно смята Левски, ако всички участници в делото стояха като един зад него. Това е невъзможно и не било така. Левски полагал неимоверни усилия да държи здраво всички краища, да заразява с пропаганда, да вдъхва оптимизъм. Но той със своята юношеска самоотверженост не можел да се справи с надигщата се мания и шестлавие за постове и големеене, това, което по-късно Алеко Константинов ще нарече „пази боже сляпо да прогледне“. Левски овладявал положението, когато юношеската откровеност и прямота се превръщали в сурова мъжественост. А това при него се получавало напълно.

Първият, на когото писал Левски за вътрешно, общо събрание, бил Тодор Пеев. Предлагал му то да стане в Етрополе. Пеев посрещнал Левски чрез писмо с приветствено „добре дошъл“, макар че присъствувал на събранието в Букурещ и могъл да изрази радостта си още там. Колкото до запитването на Левски и неговата организационна маневра, отговорът бил смесица от формална логика, страх, неразбиране и нелоялност. Пеев навярно се досещал за деликатното намерение на Левски, и неговите мисли били отлетели вече другаде. Той си въобразил, че трябва да се кандидатира за Македония и под благовиден предлог пряко и с намеци искал пълномощно от Левски. Използвал аргумента, че до Македония още не била стигнала комитетската мрежа, сякаш Левски нямал грижа за това. Напротив, отдавна се бил погрижил. Но неговата стратегия била да се създаде център, от който радиално да се разширява комитетската мрежа. Така че напомнянето на Пеев било излишно.

Въобще Пеев много внимателно и вежливо засега си позволява да подхвърли на Левски наставления, които е получил и поучил от самия него. Впрочем той има опит с турските първенци. Тази ловкост, която вече е използвал веднъж за да го изпратят с държавни разноски на Общото събрание в Букурещ, скоро ще му потрябва отново след Арабаконашкия провал, за да емигрира. Турците го изпращат да разгледа случая. Но Левски не бърза да издава пълномощно. С Кънчев бързаше, с Пеев не. Тогава вместо на събрание е поканен на сватба в Етрополе. На сватба Левски не отишъл. Жалко. Там бил Общи със своите момчета: да се съберат, да отпочинат, да се повеселят преди обира на хазната в Арабаконак. Това бил изходният пункт. Може би Левски щял да ги спре. Но той е издал нареждане да се отложи нападението — само с тях ли ще се занимава.

Пеев се съюзил с Общи. Само два месеца по-рано той се изказал критично за него на събранието в Букурещ, но сега

го защитавал за неща, които не са от неговата компетентност и не се посвенил да получи от Общи пълномощно. Впрочем Пеев вероятно си го е написал сам, защото Общи продължавал да е неграмотен, а на обира надали е взел писаря си. Ентусиазмът и кипещът, обзели Пеев, много по-лесно могат да се нарекат другояче. Пеев отлично знаел кой има право да издава пълномощни; използвайки отсъствието на Левски, а не поради това, той се снабдил с тази дреболия. Общи му направил услуга по съседски. Макар че собственото му пълномощно също не било подновено. Въпреки всички настоявания Левски не им дал пълномощни. Тогава те решили да минат без него.

Задкулиското своеволие не закъсняло да излезе на сцената: печат няма, Левски го няма, право да издава пълномощия Общи няма, но Пеев е с пълномощно в ръце! Ето го и него: „От тие две лица едното, у когото за сега се намираше печатът, сиреч В. Л. — ский, отсъствува от тукашните страни и като не е познато скоро ли ще дойде, то за да не се губи време в народното събуждане изпращаме във вашите страни Г-н Фердинанда...“ Сиреч Пеев. Печатът засега се намира у Левски, защото Общи въобще е решил да не се подчинява на новия окръжен център.

Левски схваща Общото събрание не като сигнал за хвалби, перчене и амбиции, а за къртовска нелегална работа. Колкото и да изглежда на пръв поглед импулсивен, това не е така. Той се залавя с много задачи, тъй като пред него се разстиляло неизброчно поле. Достатъчно е да се надникне в личния му бележник, за да се види как мисълта му следва убедителната последователност и лаконичност на факта. Единствената привилегия е по място — някои съобщения са записани на по-видна страница в края на бележника: „в Букурещ 1870 година почина брат ми Христо на девети Април часа 11 1/2 по Европейски през денът“.

Левски има строга и последователна обща програма, по която докрай не се отклонява в главното. Срещата в Букурещ е повод да поднови поръчките си за военни устава, места във военни училища и оръжия. Последните си писма от Румъния той изпълва само с тази загриженост, с припените заръки на пътуващия, които той оставя на близките си поради липса на време. Те са вече жизнено важни, защото етапът на пропагандата е отминал.

И изведнъж в едно критично писъмце между пушките, уставите и фишеците, вестниците, брадите и мустаците за маскировка го жегва топлата болка на мисълта за смъртта: „сбогом, сбогом, сбогом“. Само толкова. Той носи смъртта като риск и предчувствие. Всички имаме по една смърт, затова ставаме заложници на живота, Левски залага смъртта си, за да живее както смята за необходимо. По-нататък моти-

вът за смъртта ще се появява в не по-дълги фрази. изплъзвал се е десетки пъти но при всекидневни опасности може ли човек да предвиди всичко до една, включително и фаталната. Когато работата го поглъща, Левски забравя за смъртта, по-скоро я води винаги със себе си като натрапила се, случайна спътница.

Изненадващо е, когато в писмо на Левски се промъкне и някоя лична молба. Като тази до Олимпи Панов — да му изпрати портретите. В Букурещ Левски се снимал. Изглежда това е неоспорван навик на времето, щом и човек като Левски се е снимал. Той щял да бъде в по-голяма сигурност, ако изобщо нямал никакви фотографии. Без друго за него това не бил начин за самоутвърждаване. Може би така понякога се поглеждал от страни. Как изглеждал за другите? Мислил ли е по този начин? Той, който прекроявал обстоятелствата и ги предвиждал, опитвал ли се е да види как изглежда в тях? Виждал ли е тогава разликата между себе си и останалите? Или изобщо не си е задавал такива въпроси? Бил в първородния грях на гениите, живял 37 години — колкото Рафаело, Моцарт, Пушкин.

Относно военните приготовления настойчивостта на Левски в последния му период е наистина неизчерпаема. Писал на Каравелов, че емигрантите в някои крайдунавски, румънски градчета искат да се включат, но изпитват неприязън към него. Като че ли Каравелов не го знаел, само се разсърдил. Е, тогава Левски няма да засяга повече тези въпроси. смятал, че е длъжен да му каже. Недоумявал, изглежда, защо хората губят време в лични разправи. Тома Пантелеев в Турну мислел да прехвърли превода на Мишайков. Дълга мисъл! Същото станало и с обещанията на Ефрем Маркович. Две години Левски подканял Каравелов да се заеме с преводите на военните устави от сръбски или руски. Напразно. Каравелов е чужд на текущата организаторска работа. Той през година-две прави по едно общо събрание у дома си, което го избира за председател. Останалото като ударна, четническа тактика — догодина, другата пролет.

„Гледайте Братя и постарайте се, дано са туреше това първо, и най-свято нещо, в работа!... инак сме, нико и никакво!...“ Това е отнася за настаняване на сто и петдесет, двеста българци в сръбско военно училище и за набавяне на оръжие. Левски е уговорил 500 пушки с „французинът“ в Букурещ. Каравелов не смятал тази подготовка за задача на ЦК и за важна и дори не отговорил; да се изпратят двеста души докато завършат — друга предства имал той за въстанието и щял да я изложи в съответния момент. Левски мисли иначе. Същевременно пише и до ЦК и настоява все за същото. Отново без отговор. Левски обаче е изпратил отговора си, макар и иносказателно, в същото писмо. Мисълта, която изразява и

случая, че получат отказ, се отнася и до тяхното бездействие: „ако ли от нийде няма помощ за Българинът, то работата си ни е пак работа“.

Тъй като Левски си служи с входящ регистър за писмата идващи до него, можем да съставим изходящ за писмата, писани от него все по един и същ повод — военно училище, военни устави, оръжие — до Каравелов и ЦК чрез Попов: На 27 юни; на 2 юли пак — „Байо“, „байовци“; на 25 юли — „бае“, „байовци“!; на 3 август — „братовчедо!“, „байо!“; на 25 август — „бае“, „братия“. Писмото от Каравелов с дата 26 юли е получил, но нищо не е свършено и той подновява поръчките. Левски е деликатен: „премного Ви натягвам с поръчките, но какво! „Не се натегнали, никога не ги изпълнили. Колкото до пушките, Левски отново и отново обяснява, че това е възелът на всичко. Пасажът завършва: „Моля Ви!“ Понякога дори на него му омръзва да настоява за едно и също, настроението му се променя и той им подхвърля да не се помайват и разтакават, защото кореспонденцията е с комитетски разноси и поемане на излишни рискове.

На 25 юли е изразходвал копирното мастило и пише на Попов да му изпрати още. Левски се намира на квартира в къщата на Никола Сирков, там е разположил канцеларията си и разпраща устави и окръжни писма до комитетите. Те съдържат подробни инструкции, от които най-важната е за събиране на пари за оръжие с изчерпателно разяснение, че при по-голямо количество цената ще спадне.

Впрочем Левски дава формулярен образец как се честити на младоженец: „от като ти се даде упълномощението, гледай народната работа повече от всичко друго, повече и от тебе си да я уважаваш! Честитя ви венчаването и дай Боже на добре!“ Следващото изречение е за комитетската поща и нито дума повече за сватба! Христо Иванов Големият е близък, верен приятел на Левски още от първата Легия. Едва сега Левски му доверява пълномощно.

Но и тригълникът Общи, Пеев, Хинов не бездейства. Левски не се отказва лесно от събрание вътре в страната. Явно той е взел приветствието на Пеев за чиста монета и подновява предложението. Но приветствието има друга цел и Пеев повторно отказва. Целите сега са две — пълномощно за Македония и кандидатурата на Етрополе за окръжен център. За кратко време от 18 юли до 6 август той пише три писма до Левски. Явно Общи му е размътил главата, докато Левски е бил още в Румъния. Искането на Пеев се появява веднага в първото му писмо. Той сигурно щял да получи пълномощно, защото Левски търси съмишленици. Верният му усет го накара да изчака. Пеев станал нетърпелив. Едва в третото си писмо се осмелил да отбележи, че свикването на делегати за Общо събрание са „богатели“ /дреболии — фр./ Левски не

издавал пълномощно на Общи, защото бил неграмотен и своеловен. Тогава към него се присъединил интелигентът Пеев — учител, представител на Общото събрание, член на редакционната комисия, макар че Каравелов не го запомнил добре и в писмо до Левски го описва като „онзи с очилата“. Но Пеев вероятно е на друго мнение и е изпълнен с проекти. Той схванал тактиката на Левски и започнал да я представя малко нещо като своя... на самия Левски. Да измислиш и да схванеш — кажи-речи едно и също. За разлика от Общи, Пеев не е така фриволен и е достатъчно разумен, за да знае, че намеренията му зависят от Левски. И се обръща към него: първо с предложение, после с намеци, след това с твърденията на Общи. Нещо като свършен факт, с който Левски трябва да се съобрази по някакъв начин. Пеев смятал аргументите си така силни, че за малко да забрави вежливостта. Тонът на трето писмо се променя и е на ръба на официално-ултимативния. Писмото съдържа седем питання. Между тях, разбира се, за пълномощното и Етрополе като окръжен център. Въобще е набрал инерция. Силна мая. Но пред Левски не втасва. Основните съображения обаче да не ги смята с Общи подходящи за подобна мисия са идейни. Пеев одобрява поведението на Общи, който смесва лъжа с пропаганда. Това преувеличение, което Пеев смята за полезно, Левски оприличава на вредна измама и заблуда. Колкото до народа, мнението на Пеев е, че „става решителен и ревностен в народното предприятие ако само му посочат материална и морална помощ от други народи“. Това вече е много сериозно. Независимостта на вътрешната организация е част от общата идеология на Левски за самостоятелна революция. А самочувствие Пеев е набрал от Букурещ, където тези разбирания са били до възгледите на Каравелов или направо повлияни от него. Преди Общото събрание това не могло да стане. Общи пък смята, че е лесно да отдели от територията на организацията един вилает и там от пандурин да се превърне в мюдюрин и да си управлява. Понеже не разбрал, че организацията се движи от духовните сили на Левски, заявил, че ще го „прескочи“ и ще пише направо на Каравелов. На 7 септември тетевенци съобщават на Левски, че са решили да не се подчиняват на окръжния център — Голям Извор. На 13 септември на сватбата на Пеев се обсъжда плана за нападение в Арабаконак. Всъщност половин окръжие е неподвластно на Левски. Пеев се предпазва от декларации, но след Арабаконашкия провал пише направо на Каравелов, с което лишава Левски от бърза и точна информация. Пък и как ли ще му пише, когато е гузен. Време е да се появи Хинов и да влее дребната си жлъч. Не, не се е случило нищо ново — не губи давност неговият повод от април 1871 г. — година и половина! Това се казва честолубие в името на революцията!

„... но мола ти са недей ми току стъпа на краката, че ще са изправа един път и ще те клацна в челото, и няма да ме забравиш за секоги“. Какво е разбирал този див петел от челото на Левски и какво е търсил в организацията, създадена от това чело? Ето ти и робски комплекс за малоценност, и липса на социална дисциплина поради вековна липса на държава /онова предимство, което според някои ни облагодетелства/. С колко ли грандомания се откупва? Това се вижда, когато турците го арестували и от неговите сопотиви сълзи се отвращава собственият му брат — Попов. Мехът се пуква и става ясно, защото е било важно простичкото правило, че като куриер не трябвало да разпечатва писмата, адресирани не до него, а до Левски. Общи също си позволява да пресреща комитетската поща и да разпечатва писмата на Левски, за да контролира съдържанието им. Това значи, че Общи е подозрителен и търси улики. Човек скача според боя си! „Как да го вярвам и да му дам упълномощение, когато той няма вяра и разпечатвал е, веднъж комитетски писма...“

Какво е общото в триъгълника: Общи, Пеев, Хинов? Те са толкова различни хора. Обща е манталитетната основа, а манталитетните черти, както е известно, завоалирано се разхождат по всички стъпала на социалната стълба. Те бързали да заемат вакантните места във фотографията на времето. Не се сещали, че в една революция смъртта отваря много ваканции. Това васалско щение за постове в йерархия, която не признаваш, ако сам не заемеш в нея мястото, което според твоето собствено мнение ти подхожда, има много ранна дата. Причината е неразвити социални форми, при които ако службата не компенсира качествата, то остава поне заплатата. Чувството за достойнство е патриалхално; то е свързано със собствения дом — държавата е нещо като заден двор; тя е длъжник. Затова, когато се стигне до насилие, облечено в държавна власт, васалът забравя чувството за достойнство въщи и извършва куп мерзости все с благопристойни намерения. Васалът няма представата, че сам по себе си като човешко същество носи хуманизма.

Хинов упреква Левски, че не бил великодушен. Но Левски не може да развъртава никого, нито да раздава постове в ущърб на делото. Това не му е бациния. „Да прекъсна сега да отговарям на всички твои балвочи! — ето това е великодушие“.

На 25 август Левски поставя открито въпроса за Общи и Хинов пред Ц.К. в Букурещ. Избира Голям Извор за окръжен център и тръгва на обиколка.

„Байо! да ти кажа едно като сто!“ Само с една не минало. Наложило се на 16 септември за втори път да пише на Каравелов и Ц.К. Неговата откровеност и дрямота в първия момент да изглеждат по детски непосредствени, но те са

естествени и осветени от вътрешна съпричастност към идеала. Всъщност тези писма са изповеди на един роден революционер, на едно голямо сърце. Те затова остават донякъде и без отговор; Левски не спори, не доказва, не прилага дори Устава — той се изповядва. Прилагането на Устава при него е равносилно на историческа присъда. На Хинов така и пише: „Аз съм посветил себе си на отечеството си още от 61-во, да му служа до смърт и да работя по Народната воля, и ако това ти не видиш, че си неверен, то децата ти ще видят, ще помислят и за тебе“. Трудно е да си представим, че тези писма могат да бъдат внесени на заседание и осъдени. Можем ли да съдим нечия изповед, когато ще я чуем само ако бъдем допуснати? Левски се изповядва на всеослушание пред цялата организация. Поради дълбоко изповедния тон дълги пасажизвучат като завещание. А това не при всички е така.

„А ти Байо и сами виждаш, че досега с гледане на уста не си познал нищо и никого...“ Три години Левски не престава да пише на Каравелов за неотложните нужди на организацията. Не дочаквал военни устава, не дочакал договорени места във военни училища, не дочакал ... Нищо от това не изпълнили, но му изпратили Общи. „... но аз не смея да пуцам хора да лъжат народа от каквото не е работата и да казват че тий вършат и че са пращат от по-голямо място...“ Позоваването на чужда, неподвластна сила, с която не се разполага, не само противоречи на идеологията на Левски, но според него е и нечестно. По редовете непрекъснато пробягват сменящите се в Левски чувства. Накрая като спасение идва иронията. Чрез нея не само се спестяват дългите обстоятелства, но тя го предпазва от унижение. Всичко „не мога Ви написа защото книгите са с пари“.

Той е по обиколка и иглената терапия на всекидневните рискове отново му напомня, че може да се случи неизбежно. Още малко: ако съдбата не допусне отсрочка, той ще си вземе сам — както винаги досега. Какво го води: хладнокръвието на неукротимата сила или на обречения? Кой ще прокара тънката граница? Какво още може да му хареса в този живот? Само това, което волята му владее — несломимият дух на свободата. И на лицето му като пролом на река все по-рязко се изписва красивата крива на устните му.

Заместници Левски намира. Това са местните дейци, които той упълномощава за представители на окръжните комитети. Може би те нямат размах да работят в по-голям мащаб, но в условията на окръжните центрове той им има пълно доверие.

Топтан отговор пристигнал чрез куриер изпратен от Ц.К. Левски сметнал, че го викат в Букурещ, но не оставил работата наполовина, не прекъснал предварителния план. Трябват му 30—38 дни. Комитетите да приготвят пари, които да от-

несе за оръжие: не е сигурно, че друг път ще пътува пак. Отново прозвучава мотивът на смъртта и емиграцията — „може и никога“. Не го викат в Букурещ. Съдържанието на писмото е, че, който не се подчинява на Левски, трябва да се отстрани. Всъщност писмото само потвърждава условията, установени в пълномощното на Левски. Подписано е не от Каравелов, а от К. Цанков. Късно.

На Общи най-после му се е удало да провали организацията. На 22 септември той е извършил обира на хазната при Арабаконак.

Мегаломанията на Общи разцъфтяла. Общи не е интересен дори като антипод на Левски — не издържа сравнението. Общи е случайната фигура, в която фокусира интригантът. Когато искат да провалят някоя организация, внедряват такава лице. Разликата е, че Общи се внедрил сам. Това единствено обстоятелство изключва умишленото предателство. Останалите му действия не могат да се нарекат иначе. Левски в безкрайното си снизхождение му прощава, защото бил прост. Общи бил още безпаричен, грандоман и разбойник. В мемоаристиката също получава снизхождение, тъй като на предателството си дал политическа окраска пред съда и сложил примката на шията си. Общи е хазартният играч, който като загуби, разкрива правилата на играта и се самоубива.

Каравелов пък се паникьосал и изпратил призив за вдигане на въстание. Като че ли революция може да се прояви като уводна статия. Но Каравелов е преди всичко редактор, той не се надява на победоносна революция; това е пределно ясно изразено в писмо до Д. Живков, когото подтиквал да организира чета. Каравелов се интересува какво впечатление ще се произведе. Според него завинаги се губи доверието на народа, който вече „не можем на никакъв начин да вкараме в революция“. От друга страна Европа също ще е разочарована: „и ще мисли че ние сме далече от да бъдем способни за гражданки права...“

Ето отговора на сливенци, вдъхновени от Левски: „Братия, ние не знаем кое се е накарало толкова бързо да ни известяват и да искате да станем на крака, но ако има някоя положителна причина и толкоз силна что-то да може да оничтожи сила-та на уставъ-тъ, то ние сме готови да подадем ръка и да се бием догде-то имаме в телото си и една капка кръв и най-малко сила. Бъдете уверени, че и Българинът знае да умира на бойно-то поле за отечеството си, но, не е право напразно да се лей кръв-та ни“.

Бягай, бягай, бягай... Бедният Левски! Едни искали от него скорошна революция, други постове, трети да се изчака, потомците — да отърве въжето. А той постъпил като вожд.

Как ли е въртял в ръце листа с писмото на Каравелов. Този несъстоятелен призив опровергавал всичките му идеи, ця-

лата дейност, целия му живот. По дяволите! Арестували Общи! Каква Сърбия, каква Черна Гора? Колко лесно се разчупва компромисът между Левски и Каравелов личи още при първия кризисен момент. Именно защото е договор, а не единомислие. Каравелов е съсловен интелигент. Въпреки голямата си искрена любов към народа той никога не може да каже направо като Левски: „Хора за чудене сте!“ Ако го каже, в интонацията ще прозвучи нещо дидактично. При Левски е просто учудване. Обаче при непосредствено общуване, застанал лице в лице с публиката, „с тях“, Каравелов бил безспорният авторитет, защото изразявал най-добре техните мисли, общия, очаквания ход на мислене. Докато Левски оставил незаличимо впечатление, но отначало се възприемал по-трудно, защото бил странният, особенният, новият, непривичният; неговите идеи били по-самостоятелни, по-одухотворени, по-смели — те изисквали от другите да станат това, което не били, да се променят. Неговите мисли поразявали, защото били изненада, те откривали неподозирана възможност в тях самите, в слушателите. Очарованието, което излъчвал Левски, си отивало заедно с него, то не съществувало в ежедневието и се появявало отново с него. Всъщност това е истинско очарование. По обратния път неговото непретенциозно поведение, непосредствено, без поза, но и без фамилиарна интимност, точно защото е ненатрапчиво, изглеждало също така извън общоприетото, извън нормата, нещо различно.

Левски наредил на тракийските комитети да пишат отговор на Каравелов. Диктувал разумно и хладнокръвно. „Никакви заплашвания и предирки не могат да спрат работата“ Той е знаел как да води борбата. Настъпвал върховният момент на конфликта, на решаващата колизия и той без никакви уговорки заел своето място, за да го преодолее. Какъв по-трагичен момент за един революционер от това да спре революцията в името на победоносния ѝ край. В този момент си проличава истинският революционер, който приема всички последствия, произлизащи от факта на очакването. Само отговор не бил достатъчен, окръжните комитети трябвало да упълномощат Левски.

„Аз вече отвождам да се срещна и с другите членове на Ц.т К-т, и ще гледам да са върши работата по най-добър ред и сигурност, и моите думи пред другите членове, ще бъдат съобразно с народът в Българско, който ми е пред очи всичко за сполуката на нашата революция. Следователно иска да имате доверие в мене чи аз ще говоря същото което виждам в Народат, и чи ще гледам да права работи както се изискват за най-добре защото в много работи нашите учени ми са не аресват“.

Това е неотменимата причина да мине през Ловеч: „... в много работи нашите учени ми са не аресват“. Общи преда-

ва — това е сигнал да отиде в Ловеч, а не обратно. Мисълта, че архивът може да бъде унищожен или предаден на турците, е недопустима. Пише на Ловешкия комитет, че го е страх да влезе в града им, а се готви да направи точно това. Всички предупреждения за него означават обратното. По-бързо отивай.

Архивът му бил нужен. Левски не бягал, а отивал в Букурещ да теоретизира, да води идеологическа борба, да отстрани разногласията, да посочи изводите — а това не можело да стане без архив, без документи с неоспорими доводи — и оттам, от Букурещ, да подчини цялата дейност на вътрешната организация на ясни принципи, на единно ръководство, на една цел. Тъй като той не създал просто организация, а партия. Това е пътят, който Левски извървял в живота си: от романтизма на 19 век до революционно-демократическата партия. Тези писма, пише Левски през юли 1871 г., може да ви изглеждат днес безполезни, „а за утре ще ни бъдат факт срещу такива непостоянни или неразбрани от кой-то утре може да порасне противно-положна партия нам!“

Този момент е дошъл. Наставленията за пълномощно продължават.

„Вие ще направите едно писмо с печатат: Окръжний, в което ще ма упълномощите пред другите членове в Ц-т К-т, че всичко каквото има да се върши, за сполуката на милото ми Отечество България за освобождението ни от турчинат, има пълно Свобода от нас, да говори, и да прави всичко пред всеки Българин и пред каквато и да е народност“.

Това пълномощно трябва да изиграе ролята на общото събрание вътре в страната, което не могло да се състои.

Балкана Левски прехвърлял заедно с Ръженков — председател на Пазарджишкия комитет. Спрели да се стоплят в опушената стражница на заптиетата в Троянския проход. Пили кафе, почерпили и стражарите.

В Троянския манастир дядо Х. Макарий дал на Левски три наполеона и двеста седемдесет и три гроша за револвер. В дневника си Левски записал, че спира в една тайна къща от 10 декември.

На 27 декември нощувал в Къкринския хан. Полицията дошла в класическия час за арестуване — на разсъмване. Левски се опитал да избяга като прескочил вратата на задния двор. Засадата стреляла залпово: раненият в главата Левски зашеметен паднал на земята, стрелял в първия надвесил се над него турчин и го ранил. От пояса му в снега се разпилили комитски пари, включително наполеоните на дядо Макарий, оросени с кръвта на Левски.

28 декември — Коледни празници. Как е трещяла талигата с тялото на ранения Левски по пътищата на България в разгара на тържествата: във вихъра на веселите лица, които

още се люшкали на празника на своя патриархален карнавал. Дали разбирали очите, които проследявали шествието под тропота на охраняващата конница, че вече не са същите, че времето се е променило. Снегът, набразден с коловози от инерцията на коледните шейни, хрущял под талигата на Левски, чието студено тяло тръпнело с притихнало затаения дъх на своя народ.

На кафе при търновския паша Левски започнал баснята, че искал да отиде при Султана да му разкаже колко зле вървят работите в неговата империя.

Пред съда, просто за да отговаря, продължил в подобен стил. Разбира се, Левски знаел за организирането на тайни, съзаклятнически дружества, за масонски ложи и карбонари — това личи от описанията на техния карнавален начин на действие, който избира за прикритие. Той се подигравал. Това му било нужно, дълбоко противоестественно. Той гледал хората право в очите, а съотечествениците си заклевал пред револвера, Евангелието и камата. Револверът — за врага, Евангелието — за вярност, камата — за изменника. Странна истина е, че и трите не употребил много. Оръжие не му изпращали, Евангелието заменил с Устава, а с камата не си послужил от хуманизъм. Предателят нищо не разбрал от това величие, дори когато то го смазало.

Стигнало се дотам, че търпението дори на такъв достопепен, извънреден, високопоставен съд се изчерпало. Председателят на съда и председателят на Държавния съвет Али Саид паша, неочаквано и за самия себе си, невъздържано се провикнал:

— Абе, Левски, аз не те питам какво не знаеш, а какво знаеш!

Напразно. Този съд е малък — това, което знае Левски, е вече пред съда на историята.

Е, отсрочката свършила. Той е предупредил да му търсят и заместник: „Длъжност ми е да кажа, защото може да умра. Гледайте“. Мотивът за смъртта избива в последните му писма. Но това са само обертонове в заключителното кресчендо на оркестъра.

Той ще плати залога. Родил убедителната, революционна идея, създал комитети, залавял се с всяка дейност, която била необходима за конспиративната държава: пощата, окръжните, печатарското колело, квитанциите, демокрацията, закона, съда. Бил куриерът, печатарят, войникът, стратегът, мислителят, вождът, върховният съд. Човешкото съвършенство е безкрайност. „Само работа се иска, работа. Не ден да се работи десет да се разправа.“ „И нощта и дена бих превърнал в ден“. Прозрелият истината човек е способен да промени света чрез действия. Това е главното — всичко останало е подчинено на този извод. Оттук нататък Левски поема абсо-

лютно всички задачи малки и големи, не се отказва от нито една от тях, колкото незначителна или велика да е тя. Сега ще плати залога. Само способният на саможертва човек е свободен. Правото на саможертва е право на борба.

„Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само мене си“. Това е моментът на субективна воля във всяка революция. Няма пълномощия за такава личност. Та си ги взима сама.

Страданията на българския народ са трагично свързани с възвишеността на Левски. Те са едно цяло. Възвишеността за това се ражда — да извиси страданието. Без патоса на страданието тя е невъзможна. Жертвоготовността под извратения ятаган на потребителя, тези масови кланета под ударите на осакателя башибозук, който, сам нищожен роб на разкапаната империя, излива своята животинска жестокост, похот и нечистотия върху жертвата, изглеждат наистина чудовишно ужасни и безсмислени, ако не са свързани с възвишената целенасоченост на Левски. Идеалите на българското Възраждане правят от тези клокочещи касапници неотменима и упорита борба; тяхната революционна същност е провъзгласена от Левски в Наредата.

Той е готов. Готов е да плати това вишегласие, този всеобщ принцип, който в момента е изразил всеобщата незрялост с живота си.

Левски не заплашвал никого, не си разбивал главата, не разобличавал малодушните, не обвинявал обвинителите. В последния момент това било излишно. Живял докрая. Бил по-благодарен и по-велик, за да се разправя със съдбата пред смъртта.

Не се знае къде е гробът му. Но трябва да се предполага, че щом е имало кой да го предаде, е имало и кой да го погребе. Така е в живота. Ръцете, които са го препращали една към друга, образуват дълга верига към вечността. Защото народът, както и човекът, не е средство, а цел.

Може би като сиво крило на птица сърцето му трепнало още веднъж по пътя към бесилото. Хладнокръвието не е равнодушие, а достойнство. Левски вървял през живия коридор и в дъното — там, където коридорът се отварял към широкото, заснежено поле, видял как блести бесилото и групата в черни мундири около него. Той вдигнал по-високо глава, сякаш да почувствува палача си. След още няколко крачки Али чауш ще хвърли въжето и примката ще се лепне върху врата му. Тогава четири-пет души ще опъват въжето през напречната греда на бесилката и той като опънат, ритуален овен ще се затътри към бурето. Но какво може да направи с тези свързани ръце. Дано Али чауш не уцели. Тогава ще може да размени с него няколко думи. Но той ще уцели. По-добре да не чака:

— Хей, Али чауш, голям овен ще заколиш днес — провикнал се Левски.

Тази земя, вечна провинция, е отвоювана земя от метрополията. Тя пази в себе си зародиша, пази нравствените семена на метрополията, за да я подхрани, когато тя се изроди, за да покълнат те, когато нищо друго не никне. Впрочем точно това прави всеки народ: пази семената на общността за бъдещата влага в пазвата си, в утробата си, в зачатията на жените и силата на мъжете, за да може при подходящи условия да роди свободата — изцяло или мъчително и на части, но свобода, в която да се окъпе и възроди, която е неговият живец. Защото предназначението на един народ е да ражда свобода. Иначе той не е народ, а племе, жалка сбирщина от плячкосници, роб, окаян дребен производител или цивилизована машина; но не и народ, раждащ и тържествуващ, чиито поколения съперничат с вечността. А този народ беше родил, макар засета само една личност — Левски. Когато съществува дори само в един човек, свободата е родена, останалото е въпрос на време.

Защо Левски е представлявал и винаги ще представлява нравствеността на един народ и народът чувства това инстинктивно? Защо той я е развивал, издигал я е по-високо, без да я излага ненужно на опасност, без да я жертва. Тъй като никой няма право да жертва нравствеността на един народ в името на неговата свобода; тогава той жертва това, от което тя се ражда — те са едно и също. Тогава той разрязва нейния кълн, подрязва нейните сълязещи филизи и удушвайки я по този начин, се превръща в узурпатор; никакви маскиращи хоругви не могат да прикрият това — те стават карнавал, независимо смешен или страшен, весел или ужасно грозен.

„Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само мене си“. Ето защо тук не става въпрос за морала на един човек, а за нравствеността на един народ. Колкото до Левски, това било въпрос на стратегия. Дали ще сложиш главата си на дръвника или в опиянено отчаяние ще я положиш под ятагана е едно и също. Истинският революционер тръгва не за да става жертва, а за да победи.

Снагата на народа трябвало да остава здрава и непокътната до часа на революцията. Левски готвел своя народ за победител, а не за жертва. „Играем си с живота на седем милиона българи...“ Конспиративната държава е трябвало да функционира така, че всички нишки да водят до нейния организатор. Той и само той да бъде пряко отговорен — Впрочем докато възмъжее робът.

В едно отношение животът на Левски бил щастлив, по-щастлив от който и да е друг — чувство, мисъл и дело при него са едно и също.

Когато се задълбочаваме в живота на Левски, разбираме безсмъртието на един народ, неговата неотменност.

Какво друго, ако не ценността на революцията е нашето философско наследство; но революция, разбрана вече като обновление, като възраждане на живота, което ражда упорството и устойчивостта на всеобщи цели — като ценност, заложена дълбоко в нас.

ЗВЕЗДИТЕ НЕ ПИТАТ ОТКЪДЕ ВЗЕМАТ СВЕТЛИНА

Кога мислим за Ботев? Очевидно, когато мислим за самостоятелните сили на нацията. Когато сме изправени пред вечния, съдбоносен въпрос: можем ли сами да правим събитията в собствената си история? Все по-често се обръщаме към Ботев, тъй като самият той е мислил за България. Но за коя България е мислил? Съзнателния си живот прекарва в емиграция. За него тя е романтичен спомен. Следователно духовното пространство на неговата поезия има и едно още физическо измерение — емиграцията.

На 16 години си е напълнил джобовете с народни песни, за да извлече от тях слога, прозодията, инверсията, баладата; останалото е взел от другаде. Звездите не питат откъде се взима светлината. И тръгва за чужбина точно навреме, за да приобщи мигновено нашата нова литература към европейската: нещо, което трудно и с различен успех ѝ се удава през други периоди.

След пет века робство българското общество не може да предложи на твореца кой знае какви обективни критерии, високи цели, освен една върховна — саможертвата на духа. с други думи — да стане сам критерий. Може би затова не е от поетите, които трябва да се подслушват. И по патос, и по съдържание е от Прометеевите, богоборческите.

Романтизмът като период в изкуството е разнолик почти колкото понятието романтика в широкия смисъл на думата. Неговите импулси са интересът към историята, философията на Русо, кризата в духа на Просвещението. Може да се каже, че романтизмът е запазване на духа на Просвещението, защото всяка криза в духа е липса на конкретно историческо съдържание в идеала. Както и романтизмът на идеите — духовното пространство на романтиците. Сатирата прониква като алтернативен стил. Голямото откритие е фолклорът, народната култура на средновековието, която еднакво се влияе от християнството и от езическите митологизиращи елементи.

Ботевият романтизъм като философска категория на самата идея, неговата възвишеност има запазен периметър — историческия залог на нейната свобода. Абсолютната свобода в смъртта, мотивът на борбата, е предчувствие за катастрофата, за неизбежния сблъсък с една действителност, която непрекъснато те отрича, пълната ти несъвместимост с нея и дори желан финал, възвишеното ѝ надмогване.

У символистите по-късно откриваме като поведение това, което у романтиците е още жизнен порив. Твърдим ли, че при Ботев, подобно на символистите по-късно /и следователно той поставя началото/, да си поет е толкова съкровено вът-

решно преживяване, това означава, че се изисква пълен външен израз, съответно единство на личността. Непрестанният мотив у Ботев за смъртта не е желание, преведено на поетичен език, а самият поетичен мотив като начин на съществуване.

Това е романтичен мотив, една романтична носталгия, макар и изразена с темперамента на Ботев, която се среща и в писмата на Левски като черта на времето. Не поезията трябва да обслужи революционната практика при Ботев, а тя е самата революционна практика на романтизма, която от естетическа позиция търси етическата си проекция в живота, за да бъде непоколебима в своята увереност.

Въпросът за критерия, който вълнува Ботев, е развит в писмо до Тодор Пеев. То е цялостно философско схващане. Във философията, както и в поезията, има патос на преживяването и това личи в текста. Ботев иска да бъде критерий. Той е стигнал точката, когато самочувствието осъзнава своята изключителност. Какъв е поривът, който води някои хора към него и ги кара да не я пропуснат?

Не всичко у Ботев е романтично. Класическо е неговото последователно изграждане. Той върви към своята възвишеност без колебание, макар и приживе, и след това да му приписват смъртни грехове. Човек с неговата целеустременост по правило не обръща внимание на дреболии и подробности, дори на отклоненията не придава значение. За него те наистина са маловажни. Той трябва да изрече редица истини.

Въпросът е там, че романтизмът изпълва с вдъхновение ударите върху разпадащите се европейски монархии. Тук той се слива с историческата перспектива. Поети като Ботев и Байрон тръгват от различни точки, за да стигнат до подобен край. Народите, които преживяват национални революции, в духовен подем усвояват идеите на европейското развитие. Историческият момент е фокусирал тези идеи. Психологическата концентрация е неимоверна и води до духовно извисяване.

Има едно стихотворение, което заема особено място в творчеството на Ботев — „Моята молитва“. Ние го четем още с първите стихове в живота си и го носим в съзнанието си до гроба. То се цитира, но не се анализира докрай. Философията на Молитвата става ясна по силата на историческото появяване на Ботев в европейската поезия — много процеси в европейската култура са се слели в едно цяло. Ботев разсича гордиевия възел. Молитвата е възвание, което обединява освободителния патос на човешкия дух от Реформацията до Романтизма. Тази изповед само по форма е молитва, а всъщност е изпълнена с повелително напрежение. Това е още едно потвърждение за бога в душата, бога на разума, бога на съвестта, защото богът на разума е съвестта. Доколкото е молитва само по форма, това е романтично опоектизиране на идеи в ду-

ховното пространство. Получава се временно възвръщане по скалата на ценностите. Без позитивен елемент лесно може да се потъне в разтворените метафизични пространства. Шест сатирични „не“ и едно лирично „да“, възвишеното свързва различни жанрове – сатира и лирика. И най-после романтизмът има заразяващия патос на свободния дух. Ботев търси трансцендентното чрез смъртта. Интимният момент в тази изповед е молитвата към собствения дух.

Възвишеното именно е надрастване на земното, дори преминаването в тази естетическа категория е площ на усилие, то е превръщане, сублимиране, търсене на трансцендентното надврменното. Затова винаги се съизмерва с природата, с космическите категории на едно метаравнище на съзнанието. Възвишеното е живият преход на реалното в духовно, непосредственото раждане на идеалното. Всички останали категории са по-непосредствени, когато възвишеното е условно превръщане на действителното в идеално, на реалното в ирационално, изпълване със съдържание на вечната абстракция на идеята. Важно е условието, моментът на извисяване, изпълването на някаква символика. Крайното условие за съхранение на някаква духовна субстанция, духовното самосъхранение е смъртта. Оттук и духовният порив към нея като към изход, като свобода. Още Псевдолонгин в трактата „За Възвишеното“ забелязва, че природата ни е извела на своето тържество не да бъдем жалки.

Тази духовна победа означава утвърждаване на личността. Цената може да бъде разрушаването на физическото битие. Това е конфликтът. Човек се отчуждава от физическия си живот, от себе си, за да се погледне с очите на вечността и историята. Човек заживява със свободата на космическото битие, с нравствения патос на това сливане, където раждане и смърт са еднакво свободни. „Няма сила над оная глава, която е готова да се отдели от плещите си заради своите идеи...“ Саможертвата сваля романтичното от идеала, идеалното получава земно битие. Свободата е състояние на духа, възвишеното – субстанция на свободата. Ботев е класически, ренесансово конкретен в образите, но съдържанието е романтично. Това уравнивяване е неговата сила. „За нас – романтиците – мечта е борбата. Защо да се трудим в пламтящи вълни“. Това е съвременникът на Ботев – Рембо.

Призовава се величественият свидетел на човешкия живот. Ако човек е творение на природата, той е и неин изразител. Езикът се стреми към нова метафорична универсалност. „Балканът пее хайдушка песен“ – оттук до „нека падне саждата върху гърба си“ има само една крачка. Саможертвата възвестява съзнателния живот до творението на природата. Същевременно това е моментът, когато земното се изпълва с идеално съдържание, става критерий. Като че ли смъртта при-

дава реалност на духовните идеи, свързва живота на духа с живота на плътта. Смъртта придава необратим характер на всичко, скрепено с нейния печат, то остава във вечността — такава, каквото е, без промени.

Ако се взрем по-дълбоко у Ботев, виждаме националната си съдба. Защото един народ, който пропусне и своята възвишеност, се обезличава. Така съдбовно стои въпросът пред Левски и Ботев и те така съдбовно го разрешават.

И още нещо. На нашето изкуство, както и на нашия характер липсва играта. — това прелестно, радостно, привидно безгрижие. У Ботев не е така. При него играта съществува, само че той си играе със стихии. У този обеднял интелigent броди аристократичен дух. Той може да гледа живота в очите, но може най-неочаквано да си килне шапката. В него има карнавален дух и не случайно сатирата му покрива пространствата от Рабле до Хайне. Даваме ли си сметка за тази сатира? Към каква култура ни приобщава?

Възвишеното е момент от трагичното. Това ясно личи в „Обесването на Васил Левски“. Стихотворението започва като хор от древногръцка трагедия. От черновата се вижда, че Ботев е принуден да изостави баладичния елемент. Затова смисловият център „виси със страшна сила“, придобива съдбовно, метафорично звучене: виси в националната памет, в народното съзнание, става залог, критерий, предизвикателство. Левски не може да е алегория на юнашка сила. Смислов исторически би било невъзможно. „Виси със страшна сила“ — това определение, което се подчертава от сегашното време на глагола, насочена към безкрайна продължителност на време. Този елемент завършва градацията. За разлика от посредствените поети, Ботев изпълва метафората с логика, а не разтваря логиката на метафората. Историческото събитие се довежда до своята духовна проекция.

Без особено усилие може да се приеме, че в подобни образи Ботев се превъплъщава. Да се сбъдне молитвата му за него е съкровено желание или предчувствие. Тук естетика и морал се сливат в общо извисяване на духа.

От въображението, вдъхновението и свободата, които според Лорка правят поезията, именно вдъхновението ни връща обратно на земята. И това е моментът на катастрофата. Той е неизбежен, защото е заложен в създаването на един поетичен образ, чрез който преодоляваме гравитацията. В самото творчество ние сме предположили морала на завръщането /към реалността/. Само в този случай произведението би изиграло своята роля. Авторът се превъплъщава и става ясно защо Ботев повтаря „подкрепи и мен ръката“ като лайтмотив в различни варианти.

Въпросът на екзистенциализма — щом няма бог, човек може да се превърне в бог, т. е. той винаги има избор, е въпросът за свободата.

Ако се примирим с абсурда, по думите на Камю, той изчезва. Примирението го лишава от сила, но не от валидност. Следователно проблемът е духовен. Смисълът се поражда, той не предхожда. Опитът да се обясни всичко метафизично: бог, материализъм, абсурд, историчост, е откъсване на разума от осъзнаващата се функция. Но той няма да е разум, ако не се абстрахира, ако не иска всичко, ако целта му не е метафизична. И тогава вече се възприема за предразумен или надразумен разум. Т. е. превръща се в своята противоположност, започва да се самоотрича. Преставя да се разбира като процес, като диалектика, тъй като предпоставя своята крайна цел — абсолютното знание под някаква форма /бог/. Разумът е предопределен да следва друг разум.

Ако има предварителен смисъл /това е пустотата на вярата/, толкова неща ще се окажат безсмислени: изборът, съдбата, самият живот. Животът не е в това дали има, или няма бог, дали има, или няма смисъл — ако има безкрайност, всичко е безсмислено. Само вечността, изградена от крайни цели, има значение. Всичко трябва да съвпадне по време. Това е съответната психологическа концентрация на конфликта.

Да останеш от едната страна би означавало примирение. Метафизичният бунт е да „съживяваш абсурда“. Това значи непрекъснато да пренасяш метафизичното безсмислие на абсурта върху ежедневния човешки опит. Смисълът е трансцендентно предпоставен точно, защото е рационално търсен. Упорството е единственото равновесие, което ни придава смисъл — предлага Камю. Упорството, непрекъснатото осъзнаване на абсурда, на противопоставянето, което изключва примиреното приспиване на разума, затихването на неговата осъзнаваща, за сметка на неговата регистрираща функция — това е метафизичен бунт. Без непрекъснатата философска интоксикация той би изстинал.

„Сбъдва се моята молитва“ е право на избор. Известно е, че Ботев се съгласява да поведе подготвената чета, след като професионалните войводи се отказват. Той не е луд, за да не разбере, че с една чета не може да срази империя. Това още повече ни кара да вникнем във философските подбуди на неговото решение. Всъщност истинското му прощално писмо /до Т. Пеев/ дава ясен отговор. Ботев иска да бъде критерий: „... ако падна, то нека съдиите кажат, че настоящето ми писмо е било последното безсъдържателно писмо, а ако стана аз сам съдия, то ще дам съдържание и на своите глупости.“

Бягството, което предприемат мъдри умове в пространството на идеята, е само за да се върнат обратно в обществото, или казано иначе, чрез риска на своята индивидуалност да му

върнат изгубената общност. Това е процесът, който започнаха романтиците, и който през носталгия и дързост тегли напред в неизвестна посока. Моментите, когато реалността се оказва по-силна и по-фантастична от всяко въображение, това е точката на завръщането. Тя може да бъде погълната от по-висока абстракция, тъй като формирайки космическо съзнание, поетите попадат в самите въпроси на съществуването. И точно чрез своето бягство те изразяват разпокъсаното съзнание, от което бягат. Връщането, повече или по-малко трагично, се прави по-късно по различни причини.

От романтиците насам напредването в пространството на идеите е неизбежно отдалечаване от действителността. В известен смисъл всяка идея е това. Но на романтиците е съдено да абсолютизират своя духовен опит. То е като едно пътуване. Но всяко пътуване има един остър завой към началната точка, която вече не съществува. Това е точката на завръщане към действителността, на катастрофата. В случая с романтиците тази формула работи безотказно. Самата сила на идеята би отслабнала, ако понякога като Антей не се докосва до земята.

А това означава завръщането. Романтизмът е едно пътешествие, което трябва да ни върне реалността. Няма по-трагично произведение в българското изкуство от „Обесването на Васил Левски“. То е завръщането. Отразява националната съдба, момента на катастрофата. То е точката на историческото отклонение от онова, което хора като Левски и Ботев са искали да осъществят с един замах. Ботев разбира тази повратна точка в собствената си съдба.

И става критерий. Смъртта не е нищото. Тя е аргументът на духа, територията на свободата, животът на идеите. Тя е точката, която предотвратява разграждането на самосъзнанието в простото изречение: аз съм.

Художествената убеденост приема у самия поет онази естественост, която го кара да пренася изповедите си като съдвало се пророчество в живота, субективната си воля като триумф на свободата. Субективното наистина побеждава в една частична победа само себе си, ако — както е при Ботев — не изразява величието на една борба. Смъртта премахва противоречието, конфликта с безсмислената жизненост на природата.

Романтиката на идеята е част от критиката на реалността. Има нещо общо между романтизма на идеята и естетиката — и тази пресечна точка прави от възвишеното философска категория. Поради своята метафизичност тя трябва да се облече в плътта, по-точно в смъртта на първите. Онези, които поемат този кръст, се превръщат в критерии. Но по една малка частица има разпръсната у всички нас, които отказваме да приемем прагматизма и анахроничните ценности за духовен

живот на личността. Но какво значи анахронични? Културните ценности, които са достояние на човечеството, имат свойството на абсолютни ценности въпреки своята анахроничност. Човек в своя живот живее живота на човечеството.

Възгледите на Ботев са определени ясно от самия него. Пристрастията също. Но строгото налагане риториката на времето върху поетичния образ е по-важно за идеологията, отколкото за непосредствената поезия. За нас обаче е важно да изменим пътя от романтизма на идеята към земната възвишеност на нейните предпоставки.

И всеки, който влиза в българската литература — читател или писател — трябва да знае, че е на един изстрел разстояние от Ботев.

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

I. ЛЕВСКИ – ПИСМА В БЪДЕЩЕТО.

1. ПИСМАТА.	5
2. 25 ДНИ.	9
3. КОНСПИРАТИВНАТА ДЪРЖАВА.	12
4. УЗУНДЖОВСКИЯТ ПАНАИР.	22
5. ДОКУМЕНТЪТ. ВСЕКИМУ СВОЕТО.	32
6. ОБЩОТО СЪБРАНИЕ. ПЪЛНОМОЩИЯ.	38
7. ИНТРИГАТА. ЗАЛОГЪТ.	49

II. ЗВЕЗДИТЕ НЕ ПИТАТ ОТКЪДЕ

СЕ ВЗИМА СВЕТЛИНАТА.

64

/есе за Ботев/

ЮРИ ЖИРОВ

**ЛЕВСКИ
ПИСМА В БЪДЕЩЕТО**

Българска, първо издание

Редактор М и л е н а Л и л о в а

Художествено оформление

П е н ч о М у т а ф ч и е в

Коректор И г л и к а В а с и л е в а

Печатни коли 4,5 формат 16/60/84

Цена 8 лева

Издателство ВАНЕСА – София

ДФ "ПОПТИКА ПРИНТ" – Бургас

Юри Жиров е роден през 1944 година в София. Завършил е Су „Климент Охридски“, специалност българска филология. Работи като режисьор в Българска телевизия. Автор е на много документални филми, сред които: „Легенда за Левски“, „Косата е част от тялото“, „Дишай!“, „Герника“, „Всеки ден от живота“.

Всеки, който се чувства българин, трябва да прочете тази книга, писана преди 7-8 години. И не само защото тя звучи изключително актуално. А че звучи актуално, не може да има съмнение: „И всеки път, когато настъпи конфликт народ-власт писмата на Левски ще ни припомнят на коя страна трябва да се застане. Какво значи народна интелигенция. И още - определени законни гаранции за демокрацията. Законите не могат да отиват под миндера само защото на някого му се струва, че ще се справи и без тях. Тук писмата на Левски са неизчерпаем импулс!“.

Юри Жиров ни изважда от конкретното историческо пространство, обхванато от писмата на Апостола, за да ни преведе към философско-историческия план на тези писма, към всичко, завешано на потомствата, защото се оказва, че неизбежно и винаги ще трябва да се връщаме към прозренията и високия морал на най-светлите носители на българския дух. Вътрешният порив на автора да се обърне към тях намира опора в блестящия му публицистичен и художествен стил, в интелектуалната ирония, в трагичното пресъздаване на дълбоките и вечни философски ценности, които са на път да бъдат загубени сред хаоса нравствената безпътница и обедняването на българския народ.

Ванеса

ЦЕНА 8.00 лв.